

જુગલબંધી

(કાવ્ય-આસ્વાદ)

– ઉદયન ઠક્કર

પ્રથમ ઈ-સંસ્કરણ

<http://aksharnaad.com>

10 – 04 – 13

જુગલબંધી
(કાવ્ય-આસ્વાદ)

ઉદયન ઠક્કર

નવભારતસાહિત્ય મંદિર
'૩૪, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦'
દેરાસર પાસે, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦'

પ્રસ્તાવના :

આસ્વાદોના તે ક્યાંય આસ્વાદ હોતા હશે?

ઉદયનના આસ્વાદ - પુસ્તક 'જુગલબંધી' વિશે કોઈ અક્ષર પાડતાં પહેલાં મેં ફરી એકવાર સ્ક્રીપ્ટ જોઈ ત્યારે પૃ. '5 પરની શ્રી જયંત પાઠકની સોનેટની અંતિમ બે કાવ્ય પંક્તિઓ મારી આંખે વળગી પડી:

વરસી વરસી પ્રિય, વેરાયું વાદળ

રહ્યું સહ્યું છતમાંથી હવે ગળે જળ

ઉદયન આ જીવતા વાયર જેવી બેઉ કાવ્યપંક્તિઓને કઈ રીતે સ્પર્શ્યો છે તે જોવાનું મને કુતૂહલ થયું. જોયું તો એણે લખ્યું છે: "કેટલાક

ફેરિયા પાટિયું રાખીને બેસે, 'એક જ ભાવ - રૂ. 6/-' ઘરાક બહુ કસે તો હસતાં હસતાં અવળું ફેરવી દે, જ્યાં લખ્યું હોય - એક જ ભાવ રૂ. 4/-' 'હું તને ભૂલી ગયો છું' એવા પાટિયાની પાછળ કદાચ ચીતર્યું હોય, 'હું તને ભૂલી કેમ શકું?'

(અનાયાસ જ એક લઘુકાવ્ય મારા સ્મરણમાં ઉમટે છે -

તાડું સ્મરણ છે જાણે હાથમોજું

ખાનોમાં સંતાડેલું:

ફરી કાઢીને પહેરું છું

વર્ષો પહેલાં હતું એટલું જ ચપોચપ.)

ઉદયને જીવતા વાયર જેવી બેઉ કાવ્યપંક્તિઓને કેવી સલુકાઈથી ને કેવી કુશતાથી ને અધિકારી પૂર્વક બત્તીના બલ્લ સાથે જોડી દીધી, જેણે અજવાળું અજવાળું કરી આપ્યું!

- આવી જ તાસીરને તરાહ છે ઉદયનના લગભગ બધા કાવ્ય - આસ્વાદોની. તે બહુશ્રુત છે, સ્મૃતિબળિયો છે અને કલમનો સ્વામી પણ છે પરંતુ જ્યાં ને જ્યારે કહેવાનું આવે ત્યારે વિવેકપૂર્વક મિતાક્ષરી બની જાય છે ને પોતાની શૈલીને લવચીક બનાવીને એવું કશું સુંદર ને અપૂર્વ કહી નાખે છે કે કાવ્ય, કવિ અને આસ્વાદકને પણ આપણો સલામ કર્યા વિના છૂટકો નહીં.

એક જગાએ તેણે લખ્યું છે - 'દિલીપ ઝવેરીના મતાનુસાર તેમની પોતાની કવિતા ભાવકને સમજાય તે પહેલાં કોમ્યુનિકેટ થઈ જાય છે.' પછી ઉદયન પોતાનું મંતવ્ય જણાવે છે: 'આ સિદ્ધિ મને તો નથી સમજાતી કે નથી કોમ્યુનિકેટ થતી.'

અહીં એના મમાંતરમાં કડવાશ નથી એટલું જ મારે ઉમેરવાનું છે.

ઉદયને કરાવેલા કાવ્યાસ્વાદો વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષક સમજાવે તે શૈલીના નથી, અરૂઢ છે ને કેટલાક વિશિષ્ટ અને અધિકારી ભાવકો માટે છે. ઉદયનની સર્જક કલમ કાવ્યની 'જુગલંબધી' કરતાં લખે છે ત્યારે તે (તબલાં પર થાપી, તોડા, મુખડા, પરણ એવી વિવિધ રીતે બજાવે છે કે)

ભાવકે કાવ્ય અને એનો આસ્વાદ માણવા માટેની પોતાની અધિકૃતતાને અને સજ્જતાને પ્રત્યગ્ર કરવી પડે. આસ્વાદ લખતાં તે વાત અહીં-તહીંની ભલે કરે પણ ભાવક કાવ્યનો માર્ગ ન ચૂકે તેનું કુશળતાથી (અને ઉસ્તાદ તબલાંવાદકની પ્રતિભાથી) ધ્યાન રાખે છે. ભાવકનો આસ્વાદનો દોર તૂટતો લાગે તો ઉદયન ક્યારેક સૂર્યભાનુ ગુપ્તની, ક્યારેક સુરેશ દલાલની, મનોજ ખંડેરિયાની કે પ્રિયકાન્ત કે અનિલ જોશીની કાવ્યપંક્તિઓ વડે તે દોરને સાંધી આપે છે એટલે ભાવક રસભંગમાંથી ઊગરી જાય છે. ક્યારેક વળી તે નાનકડો ઇતિહાસ પણ આપી જાણે છે. જેમ કે (પૃ. '4 પર) તેણે લખ્યું છે કે 'પુષ્કર ચંદરવાકરે નોંધ્યું છે કે શમેળામાં જે જગ્યાએ વહુઆરુઓએ ભોગ આપ્યો હતો ત્યાં તળાવ મધ્યે

દહેરી ચણવામાં આવી છે. ભાદરવા સુદ “ વામન જયંતીએ કેટલાક બ્રાહ્મણો પ્રતિવર્ષ એ દહેરી આગળ તરતાં જઈ સતીમાતાને ઘાટડી - મોળિયાં ઇત્યાદિ અર્પણ કરે છે.’ આ ઇતિહાસ પણ ભાવકને કાવ્યના પર્યાવરણમાં મૂકીને આસ્વાદમાં મદદજ કરે છે.

પૂ. '૪ પરના કાવ્ય પર ઉદયન ઉતાવળે વરસી પડેલો લાગે. એણે કૃતિની અભિધાને ય અવગણી નથી. તે લખે છે - 'ખબરદારનાં કે પિનાકિન ત્રિવેદીનાં દેશગીતોમાં આવાં સરળ ગુણદર્શન હોય. જો કે આ ભગવાનને સંબોધન છે, પ્રાર્થના છે. તેમાં હૃદયનો આર્ત પોકાર હોય, ઇશારા ને અલંકાર ક્યાંથી હોય? આના સંદર્ભમાં અંતે તે રામાવતાર ત્યાગીજીની બે કાવ્ય પંક્તિઓ સુલભ કરી આપે છે:

મેરે સપનોં કો સૂલી પર લટકા દો તુમ બડી ખુશી સે
પર મૈં બેઈમાન સમય કો અપના અહમ નહીં બેયુંગા

આસ્વાદોમાં એકધારાપણું ન લાગે તે માટે ઉદયન ક્યારેક તો પ્રશ્નોત્તરીરૂપે આસ્વાદકાર્ય ચલાવે છે (પૃ. 48), ક્યારેક સંવાદરૂપે (પૃ. 60, 85) તો ક્યારેક લઘુનાટ્યરૂપે આસ્વાદની તાસીર ફેરવીને તેણે ભાવકને કાવ્યપાશમાં બાંધી રાખવાના સ્તુત્ય પ્રયાસો કર્યા છે. પૃ. 5' પરનું એક કાવ્ય તો કાવ્ય, પણ આસ્વાદ સુદ્ધાં ઊંડે સુધી સ્પર્શી જાય છે ત્યારે ઉદયનને સલામ કરવી પડે છે.

ઉદયનના આ 'જુગલબંધી' આસ્વાદોની ખાસિયત એ પણ છે કે ગુજરાતી ભાષાનાં અનેક સંકલનોમાં વારંવાર પુનર્મુદ્રિત થતાં રહેતાં કાવ્યોને તેણે સ્પર્શ કર્યો નથી. એને કારણે એક જાતની પ્રકુલ્લ તાજગી એ અનુભવાય છે.

લાલશંકરની કૃતિ 'એને વિષે કહો કોઈને કંઈ પૂછવું છે?' વિષે લખતાં ઉદયન જણાવે છે કે, 'વાછૂટકનું અર્થઘટન ન હોય. પાચન ક્રિયા છે, વાછૂટ આડપેદાશ છે. વરવી આડપેદાશ. સૃષ્ટિ જાણે ગેસ્ટ્રિક ટ્રબલમાંથી પેદા થઈ છે. (તો તમને સમજાઈ ગઈને બિગ બેન્ગ થિયરી?)' લાલશંકરની ઉક્ત કવિતામાં 'બ્રહ્માશ્રના હણહણાટ જેવું (ફાર્ટિંગ)' એમ એક જગાએ લખાયું છે તેના પરથી ઉદયન સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના એક કારણરૂપ

મનાતી 'બિગ બેન્ગ થિયરી' સુધીની કલ્પના કરી કાઢે છે તે કોરું લૂગડું નીચોવવા જેવું લાગે છે, આગંતુક લાગે છે. આગળ ચાલતાં ચાલતાં ઉદયને ઉક્ત કવિતાના એક ફકરા (અ) સાથે લાભશંકરની બીજી લઘરા-કૃતિઓની પંક્તિઓ મનસ્વી રીતે ઉઠાવીને મૂકી છે ને વિધાન કર્યું છે કે 'ઉપરના ફકરા (અ) અને (બ)માંથી કોઈપણ એકનો અર્થ જે ભાવક ગોઠવી શકશે, તે ચોક્કસ બીજાનો અર્થ પણ સમજી શકશે' – અહીં તેની ને ભાવકની જુગલબંધી બેતાલ બની છે, એક વાત નક્કી કે લાભશંકરની પ્રસ્તુત કૃતિ અટપટી થઈ 'રે લોલ'નાં ગીતો જેવી (ઉદયનના શબ્દોમાં વેલ-લ્યુબ્રિકેટેડ ગીત-ગઝલ જેવી) સરળ નથી. ઉદયનને લાભશંકરના આ કાવ્યનો આસ્વાદ લખતાં ઘણી મથામણ થઈ હશે. પરંતુ જે કંઈ લખ્યું છે

તે સ્વચ્છ નિર્ભિકતાથી લખ્યું છે, દિલચોરી વગર લખ્યું છે એ તો ચોક્કસ. તો પછી એ નિર્ભિકતાને સલામ નહીં ભરવાની? સાડી સત્તરવાર ભરવાની.

અગાઉ મેં અહીં લખ્યું છે તેમ ઉદયનની કલમ મિતાક્ષરી છે. મારા જેવા કોઈએ મહંમદ અલવીની ગઝલ વિશે આસ્વાદ લખવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તો આ બે પંક્તિઓના શે'ર નીચે લાલચોળ અંડરલાઈન જરૂર કરી હોત ને વધુ પિષ્ટપેષણ કર્યું હોત –

તૂ મુઝ કો ભૂલ ગઈ है मगर कभी न कभी

में तेरा कौन हूं, मिट्टी, तुझे बताऊंगा

(અહીં મહંમદ અલવી સાહેબને, લખાણનો ચીલો ચાતરીને ય આ શે'ર માટે દાદ આપવાનું મન હું રોકી શકતો નથી.)

પૃ. 75 અને 78 પરના કાવ્યાસ્વાદો વાંચો તો એમાં આસ્વાદકે કેટલી બધી ઋજુ સ્પર્શક્ષમતા મૂકી છે તે અનુભવાશે. જાણે તેણે કવિતાને આપણા હૃદયની અડોઅડ મૂકી આપી છે.

વિનોદ જોશીના કાવ્યનો આસ્વાદલેખ લખતાં ઉદયને અંતે બળવાન હાથે લખ્યું છે – ‘અર્થસર્કરા ઝાલીને ડગુમગુ ચાલતી શબ્દની પિપીલિકાઓ તે આવા આદિમ ઉશ્કેરાટનું વહન શું કરી શકવાની? માટે

કવિએ નાદથી કામ લીધું છે - નાડીમાં ધબકે તેવો, ભીલોના ઢોલમાં ધબકે તેવો, વીર્યસાવના લયમાંથી છટકે તેવો નાદ.

આ સ્વાદ લખતાં લખતાં ક્યારેક ઉદયનની ભીતરનો સાચ્યુકલો કવિ પ્રબળતાથી કલમ દ્વારા સાદૃશ થઈ આવે છે ત્યારે મજા પડી જાય છે. તે કશુંક એવું લખી દે છે કે તમને લઘુકાવ્ય માણ્યાની તૃપ્તિ થાય. ઉ.ત.

ચાખ્યું હોય મધ પણ લાગે કે ફૂલોને ક્યાંક મળ્યા છીએ

રાવજીની કવિતા વિશે લખતાં - માખીમાત્રથી આનંદનું લખલખું
આવી જાય

એ અસ્તિત્વ કેટલું એકલું હશે.

કવિએ જુઓ, યાહી યાહીને કરી મૂકી માખીમાંથી મેનક

ઉશનસના કાવ્યની વાત કરતાં અંતે તેણે સૂર્યભાનું ગુપ્તનો
દિલપઝીર શે'ર ટાંક્યો છે:

પુખ્યા હોતે હી મર ગઈં ચીજે, બાત જબ તક થી બાત, કચ્ચી થી

ઘર બના કર બહોત મૈં પછતાયા, ઉસ સે ખાલી જમીન અચ્છી થી

મેઘાણી 'ભાષા પૂરી થયા પછીની ભાષા'માં બોલ્યા હતા.

પ્રેમ માણસને ગુલાબીગોગલ્સ પહેરાવે છે.

ભાવક પર ભરોસો ન હોય તેણે હાઈકુના ધંધામાં પડવું નહીં.

પ્રેમ મારા-તમારા જેવા માણસના ગુંજે નવગ્રહો સેરવી દઈને પૂછે છે- ‘હાથ ખર્યાં માટે ઓછા તો નહીં પડે?’

નાટક - કવિતા તો બહાનું છે. આપણે મોતી શોધવાનું છે.

આટલું લખ્યા પછી મને એકાએક પ્રશ્ન થયો કે અરે, શું કરું છું! આસ્વાદોનો વળી આસ્વાદ હતો હશે? દળેલું ફરીથી દળવાની મિથ્યા પ્રવૃત્તિ કરવાની? એટલે મારું આ લખાણ એક ફરિયાદ સાથે ટંકવું છું કે સિતાંશુંની એકકેય રચનાનો આસ્વાદ અહીં કેમ નથી?

તો ભાવકો, તમને મારી શુભેચ્છા છે કે તમે ‘જુગલબંધી’નો સ્વાદ તમારી રીતે પામો અને થોડા વધુ સમૃદ્ધા બનો - જેવી રીતે હું બન્યો છું.

અચ્છી સંગત બૈઠ કર, સંગી બદલે રૂપ
જૈસે મિલ કર આમ સે, મીઠી હો ગઈ ધૂપ!

19-9-94

- રમેશ પારેખ
અમરેલી

અ-ક્ષરનાદ

સત્વશીલ, ભાવસભર, મર્મભેદી અને સાત્વિક સાહિત્યના પ્રસાર અને પ્રચાર માટે નિઃશુલ્ક 'જાહેરાત મુક્ત' ગુજરાતી ઈ-પુસ્તક પ્રકાશન યોજના હેઠળ જ્યાં અત્યાર સુધી 42 ઈ-પુસ્તકો પ્રસ્તુત થઈ ચૂક્યા છે એવી અક્ષરનાદની ઈ-પુસ્તક યોજનાને બહોળો આવકાર મળ્યો છે. ફક્ત અહીંથી જ આ પુસ્તકોના બે લાખથી વધુ ડાઉનલોડ્સ નોંધાયા છે, ઈ-મેલ અને અન્ય માધ્યમો મારફત તેનો પ્રસાર તો અલગ...

ઈ-પુસ્તક આજના સમયનું સૌથી હાથવગું માધ્યમ છે. અનેક ગુજરાતી પુસ્તકોની ઈ-આવૃત્તિ કરીને, તેમને ટાઈપ, વ્યવસ્થિત ફોર્મેટ

અને અન્ય મોબાઈલ સાધનોમાં વાંચી શકાય તે રીતે મૂકવાનો પ્રયત્ન ખૂબ સફળ રહ્યો છે એ વાતથી પ્રેરાઈને જ અનેક ઈ-પુસ્તકો સતત અક્ષરનાદ પર મૂકાતા રહ્યા છે. અક્ષરનાદના અનેક ઈ-પુસ્તકો વૈવિધ્યપૂર્ણ વિષયો, ખ્યાતનામ લેખકો અને ઉપયોગી વિષયવસ્તુ સાથે આંગળીને ટેરવે એક જ ક્લિકે આપણી ભાષાનું વાંચન ઉપલબ્ધ કરાવવાનો અવ્યવસાયિક અને તદ્દન બિનનફાકારક પ્રયત્ન છે. વાચકોનો પ્રેમ અને વાંચન એ જ તેની ઉપલબ્ધિ. અક્ષરનાદને પ્રસ્તુત પુસ્તકને ઈ-સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ કરાવવાની તક અને પરવાનગી આપવા બદલ ઉદયનભાઈનો ખૂબ ખૂબ આભાર.

- જીજ્ઞેશ અધ્યારૂ (10 એપ્રિલ 2013)

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના :	3
અ-ક્ષરનાદ	18
હોઠ મલકે તો.. – હરીન્દ્ર દવે	25
ઢીંચણ ઉપર માખી બેઠી ને.. – રાવજી પટેલ	32
આભાર.. – ઉશનસ.....	41
તમે મારા પ્રેમમાં હતા ત્યારે.. - બર્નાર્ડ શો	46
હાઈકુ – સ્નેહરશ્મિ	54

જળદેવતાને બલિદાન – લોકગીત.....	65
પ્રિય લો, મેં તમારાથી.. – જયન્ત પાઠક.....	77
મહાકાળની માગણી - જોસિયાહ હોલેન્ડ, અનુવાદ: મકરન્દ દવે.....	84
દોહે.. – નિદા ફાઝલી.....	93
મેં જિસે ઓઢતા બિછાતા હૂં.. – દુષ્યંત કુમાર	102
રાત ચાલી ગઈ – અમીન આઝાદ	109
બતક - ગેરાલ્ડ બુલેટ	115
ભાવ પ્રતિભાવ - નીતિન મહેતા.....	122

વહવાયા - નીરવ પટેલ.....	132
હોમર - રડયાઈ કિપ્લિંગ.....	141
મેક્સિકોની ખીણ - ઓક્તાવિયો પાઝ.....	150
ત્રિપટીઓ - હેમેન શાહ.....	159
પ્રશ્ન તુજ - સુન્દરમ્.....	165
દત્તકવિધિ - એરિક ફીડ	174
સંગીત વિષે - રેનર મારિયા રિલ્કે	181
યહ દૌલત ભી લે લો... – સુદર્શન ફાકિર	188

ઝંઝા - મુકેશ વૈદ્ય.....	195
માં - કિરીટ દૂધાત.....	203
રણકી ઊઠો ઘંટડીઓ - આલ્ફ્રેડ લોર્ડ ટેનિસન.....	211
એ દેશની ખાજો દયા... - ખલિલ જિબ્રાન, અનુવાદ: મકરંદ દવે.....	218
ઝીંગોરા હપ્પા ઝીંગોરા હપ - વિનોદ જોશી.....	226
એને વિષે કહો કોઈને કંઈ પૂછવું છે? - લાભશંકર ઠાકર	236
આભનો ઉમંગ - પ્રફુલ્લ પંડ્યા	258
ભીંત / કાગળ - કમલ વોરા.....	263

पौधों की पीढिया - हरिवंश राय बच्चन	271
अक्षरनाद ई-पुस्तक विभाग	280

अन्य नाम न आप्युं होय ते अनुवादः उदयन ठक्कर

હોઠ મલકે તો.. — હરીન્દ્ર દવે

હોઠ મલકે તો મોટી મહેરબાની
સાજન, થોડો મીઠો લાગે;
તારી સંગાથે પ્રેમનો અજાણ્યો
મુલક ક્યાંક દીઠો લાગે!

સંગાથે હોય ત્યારે અટવાતાં ચાલીએ
કે એકલાનો રાહ એકધારો
મઝધારે મ્હાલવાનો મોકો મળ્યો, તો
ભલે આઘો ઠેલાય આ કિનારો!

મધમીઠો નેહ તારો માણું
સંસાર આ અજીઠો લાગે.

રાત આખી સૂતો ક્યાં સૂરજ સવારે
એની આંખમાં ઉજાગરાની લાલી;
લથડીને ચાલતી આ ચંચલ હવાનો હાથ
ઊઘડેલા ફૂલે લીધો ઝાલી;
તારી આંખના ઉજાગરાનો
છલકાતો રંગ જો મજીઠો લાગે!

— હરીન્દ્ર દવે

મનોયત્ન

જગતના 400 કરોડ લોકોમાંથી પ્રેમમાં પડી શકે તેવા '50 કરોડ છે. (બાકીના સગીર, ડોસા, યા સ્થિર મગજના છે.) દરેક વ્યક્તિ '5 વર્ષના સમયગાળામાં સરેરાશ 3 વાર પ્રેમમાં પડે છે. (તમારી વાત નથી.) (તમે તો 6 વાર પડેલા.) હવે, મહિનામાં જો '5 ચાલુ દિવસો હોય, (નેવર ઓન અ સન્ડે), તો રોજરોજ કેટલાં નંગ પ્રેમમાં પડતાં હશે?

જવાબ: દસ લાખ

...અને છતાં પ્રત્યેક પહેલો પ્રેમ હોય છે. પૂર્વમાં ઉઘજતો દરેક દિવસ અ-પૂર્વ

નથી હોતો?

હોઠ મલકે તો મોટી મહેરબાની, સાજન. મારી સામું જુઓ તો પાપમા નહિ પડી જાય. ન હસવાના સમ ખાધા છે? શું વિચોર છો? એ..ઈ! તમને કહું છું.

મલકે તો મહેરબાની એમ નહિ. હોઠ મલકે તો. કોઈ કહેશે, કાન કે કોણી ઓછાં જ મલકવાનાં હતાં? હોઠેથી મલકે તો આંખેથી જો જેવું થયું. પણ નજરું સાજનના હોઠેથી હેઠી ઊતરે ત્યારેને? આ તો હૈયે તેવું હોઠે.

મુરારીનાં ચરણોમાં ચિત્તવૃત્તિ જેની સ્થિર થઈ છે એવી ગોપકન્યા દહીંને દામોદર કહી ઊઠે, તેમ ગીત શરૂ થયું તો... હોઠેથી.

પ્રેમિકાની મતિ મુંઝાય છે. પ્રણયનો વણજોયેલો આ દેશ જોયેલો કાં લાગે?
 (અજનબી, તુમ જાહે પહ્યાને સે લગતે હો.) ફેંમાં કહેશે, ડેજા વૂ. પાછલા ભવની
 પ્રીત? ના, ના. આપણે પ્રેમના તખ્થા પર ઊભાં થઈએ તે પહેલાં કૈંક રીહર્સલો
 ભજવતાં રહીએ છીએ. વાર્તા વાંચતાં, ફિલ્મ જોતાં, સપનું જોતાં, આંખોને
 બેમાંથી ચાર કરતાં, મનોમન માડંવો રચાતો હોય છે. ચાખ્યું હોય મધ પણ
 લાગે કે ફૂલોને ક્યાંક મળ્યા છીએ.

એક ગામથી બીજે ગામ પહોંચતાં એક માણસને દસ કલાક લાગતા હોય, તો બે
 માણસને કેટલા લાગે? પાંચ? વીસ? ચાલતાં ચાલતાં સાથે ચાલનારો ગમવા
 માંડે તો પલકવારમાંયે પહોંચાય, કે રસ્તે રવડીયે પડાય. કોને પડી છે? ભલે

આઘો ઠેલાય આ કિનારો.

પ્રેમિકાને સંસાર હવે એંઠો લાગે છે. સુવાસિત વિસ્તારોની ઊડતી મુલાકાત લેનારી મધમાખી પાટલો ઢાલીને હવે શિરામણ કરે?

કવિએ અજીઠો-મજીઠોના જયી જાય તેવા પ્રાસ રચી આપ્યા. સ્ફૂના આંટા અતિવપરાશથી ગ્રિપ ગુમાવી બેસે: શબ્દો પણ. દા. ત. એક ધારો રાહ, મઝધાર, કિનારો, ઉજાગરો, અને ચંચલ હવા.

પ્રેમીઓ રાતભર જાગ્યા એટલે સૃષ્ટિનોયે તેમણે સુસ્ત તરજુમો કર્યો – હવા ઝોકે ચડેલી દેખાઈ, સૂરજની આંખ ઉજાગરાથી રાતી. એ તો દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ.

ઉત્સાહી કહેશે કે ફેરફૂદરડી ફરે છે, નિરાશાવાદી કહેશે – કેવી ચકરાવે ચડી ગઈ.

પ્રેમીની આંખે જુઓ — બાવળ પણ બોગનવેલ સાદષેય

શાક કુછ ચું ગુલાબ દેતી હૈ

જૈસે પલકેં ઝુકા કે લડકે કો

કોઈ લડકી જવાબ દેતી હૈ

(સૂર્યભાનું ગુપ્ત)

ઢીંચણ ઉપર માખી બેઠી ને.. – રાવજી પટેલ

ઢીંચણ ઉપર માખી બેઠી ને

મને રડવું આવ્યું:

હે... તું કેટલાં બધાં વર્ષો પછી પાછી આવી?

મારા ઢીંચણ ફૂવાના ટોડલા જેવા સૂકાભઠ

એનીપર કોઈનોય સ્પર્શ થતો ન'તો.

ચરામાં દર્ભ ઊગતો, સુકઈ જતો,

તૃણ તૃણ થઈ ઊડી જતો.

ઝાડ પર બાચકો પોપટ બેસતા અને ખરી જતા

પણ મારા ઢીંચણ તો સાવ ઊંડી વાવ જેવા ખાલી ખાલી

આજે ઢીંચણ પર દિવાળી બેઠી છે!
 મને થાય છે:
 ચોકની માટીમાં રગડપગડ આળોટું
 પણ
 હે... તું કેટલાં બધાં વર્ષો પછી પાછી આવી?
 આજે કામ બામ નથી કરવું,
 માખી ઊડી જશે તે પછી હું
 મારા ઢીંચણને ચબ્બકચબ્બક ધાવીશ.
 બગીચામાંથી સૂર્યમૂખીનું ફૂલ ચૂંટીને
 એના પર મૂકીશ.
 આ પૃથ્વી પરની

એક માખીને પણ
મારો ઢીંચણ મીઠો લાગે
પછી મને કેમ રડવું ન આવે?

—રાવજી પટેલ

તુચ્છ વિષયો પર કવિતા કેમ નહિ?

હોમરે ભલે ગાયો હોય દ્રોયનો મહાસંગ્રામ, ઉમાશંકરે તો ગાયો ગોટલાને.

કાલિદાસે ભલે રચી ગાથા રઘુવંશી રાજવીઓની, સુંદરમે રચી ફૂટપાથની અને
ઇંટાળાની.

વળી આનોય ઉહસા કરતી કવિતાઓ આવી: નિતિન મહેતાની ‘જાજરૂની માખી’
કવિતાનો અંશ જુઓ:

સંડાસનું બારણું શરીરની લીલાથી
રોજ રોજ ખોલવું જ પડે.
આજે પણ બારણું ખોલતાં જ
મેં એક માખી જોઈ
તે મારા પગમાં પડી
અને વિનંતીના સ્વરે કહે
કવિવર! મને મોક્ષ આપો
મને ગાંધીજી યાદ આવ્યા...

મારામાં નમ્રતાનો જોસ્સો આવ્યો
જય નર્મદ, યાહોમ કરીને
મેં માખી પર પેશાબ કર્યો
માખી મારા ગંગાજળમાં
ડૂબકાં ખાતી તરી ગઈ...

કવિતા મહાન કે તુચ્છ વિષય પરથી નહિ, આલેખન પરથી બને છે.

ઢીંચણે અમથું જંતુ બેઠું ને કવિનું જંતર જાગી ઊઠ્યું. તાર તંગ રાખીને જુઓ -
સિતાર બજવૈયાથી તો શું પુરવૈયાથી પણ રણઝણી ઊઠશે. રામના ચરણસ્પર્શે

શલ્યાની અહલ્યા, કૃષ્ણના કરસ્પર્શે કુબ્જાની કામિની, પણ મક્ષિકાના ઢીંચણસ્પર્શે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ તો આ પહેલો જ.

મારા-તમારા જેવાના પગે પણ માખી બેસતાંવેંત હાથ ઊપડે, પણ તે કવિતા લખવા નહિ. માખીમાત્રથી આનંદનું લખલખું આવી જાય એ અસ્તિત્વ કેટલું એકલું હશે.

કિતને દિનોં કે પ્યાસે હોંગે ચારોં સોચો તો
શબનમ કા કતરા ભી દિલ કો દરિયા લગતા હૈ

(કૈસર-ઉલ-જાફરી)

કેટલાં વર્ષે તું પાછી આવી. હું સૂકો ભટ પડ્યો હતો, સ્પર્શ સૂનો સાવ. ચાલો દિવાળી બેઠી. સૂર્યમુખીનાં ફૂલડે વધાવું. - કવિએ જુઓ યાહીયાહીને કરી મૂકી, માખીમાંથી મેનકા. લૈલા માટે મજનૂની આંખ, દેડકા માટે કુંવરીની ચૂમી, તેમ માખી માટે કવિનો પ્રેમ. સીમ નેતરણાંની સોબત. ડાળ ડાળે પંખીઓનો ઝૂલણા છંદ, ફૂલપંક્તિઓ પર પતંગિયાનાં ઊડતાં આશ્ચર્ય ચિહ્ને, કેવળ કવિની હયાતી ખાલી-ખાલી. હોઠ-ટેરવાં-કપોલ સૌને સ્પર્શે સુલભઃ ઢીંચણ તે વહાલ ભૂખ્યો વચેટ ભાઈ.

આકાશના ભૂરા ચોસલાનો ભૂખ્યો તે રાવજી. ક્યારેક પવનની આંગળીએ દોડે, ક્યાંક કિરણોની લસરપટ્ટીથી સરે. જીવન તરફ મોં રાખનારો, ઢીંચણને ધાવનારો,

રાઈટિંગ પેડ, બોલપેન અને ટાંચણી લઈને કવિતા લખવા બેસનારામાંનો તે નથી. તેનું ચાલે તો લખવાનું શરૂ કરે ફૂલસ્કેપની તૈત્રીસમી લીટીથી. તેન ચબ્બક ચબ્બકથી આપણા હોઠ દૂધમલ થાય, તેના રગડપગડથી (રગડવું પરથી) આપણે રજોટાઈ જઈએ. બગીચેથી તે ફૂલ તો ચૂંટે, પણ પછી અંબોડલે નહિ, ઘૂંટણે મૂકે. (કુદરતમાં જે કોમળ છે તે ફૂર પણ. નકર માખી પર ઓવારી ગયેલો રાવજી કરે સૂર્યમુખીનો શિરચ્છેદ?)

મહોબ્બત કરવાવાળાને તો શું મધુબાલા ને શું માખી: શું અનારકલી ને શું અળસિયું. કવિ ઉમાશંકરે લખ્યું,

વિશાળે જગવિસ્તારે નથી એક જ માનવી
પશુ છે, પંખી છે, પુષ્પો,
વનોની છે વનસ્પતિ

પણ 'વિશ્વશાંતિ'નાં બુલેટિન બહાર પાડે એ બીજા. રાવજી હોઠ ફફડાવીને આટલું
જ કહે છે:

આ પૃથ્વી પરની એક માખીને પણ
મારો ઢીંચણ મીઠો લાગે
પછી મને કેમ રડવું ન આવે?

આભાર.. – ઉશનસ

અમે તો આકાશો ભણી પીઠ કરી'તી ભીંત ચણી;
 અરે, સારું છે કે હજી પણ અમારા ઘર મહીં
 ઘણે ઊડે ઊડે ઊડતી ઊડતી આવી ભીતરે
 ગૂંથે છે માળાઓ કબૂતર, કપોતો, ચકલીઓ;
 લઈ આવે થોડું ગગન ઘરમાં એ મિષ વળી;
 અમો સૌનાં ઋણી: નભતી ઘરમાં જેથી નભતા;
 હજી સારું છે કે શિર પર સરોડે તણખલાં;
 ઝીણી ચીંચીં, ટહૈકા, મલમલી પીંછાઓ ખરી રહે;
 હજીયે આવે છે વનની લીલી કહેવા પરી કથા

હવામાં આઘેનું પરણ મનમાં છેક ખરતું;
 હજી તો સારું છે: ભીંત-તરડમાં માથું ઊંચકી
 વિના પૂછ્યા-ગાછ્યા તૃણ નીકળું કુક્ક કરીને;
 ભલું કે મિટ્ટીમાં હજી વન તણાં આદિમ મૂળો;
 હજી વાડા છેડે નથી ઊઘડતાં પ્લાસ્ટિક ફૂલો.

– ઉશનસ્

‘નીલે ગગન કે તલે’ રહેવા માગતા માણસને વેરના વનમાં ત્રણ રાત તો મૂકી
 જુઓ – ટાઢથી કડકડતી તેની બત્રીસી પ્રકૃતિગીતો ગાતી બંધ થઈ જશે. અને
 છતાં આવાસમાં રહી રહીને મનુષ્ય અરણ્યો ઝંકે જ છે. ઇતિહાસના જુદા જુદા
 તબક્કે તે જનપદનિવાસી રહ્યો છે, વનવાસી પણ, એટલે કદાચ તેને ભીંતો

જોઈએ છે, અને નથીયે જોઈતી.

એકાદ વર્ષથી એક અમેરિકન ટી.વી. સ્ટેશન, સ્કાયસ્કે પરના છજ્જે કોઈ સમળીએ બાંધેલા માળાના દૃશ્યનું જીવંત પ્રસારણ કરે છે, સતત, ચોવીસે કલાક. માળાની સળીઓ વચ્ચે ટચુકડા કેમેરા છુપાવેલા છે. ઇલેક્ટ્રોનિક્સ અને કોંક્રિટની વચ્ચે આંટાફેરા ખાતા માણસને પંખીનું, પાંખોનું પ્રકૃતિનું આટલું બધું આકર્ષણ છે.

ઉશનસે લખેલા લનોટદ્વયમાંનું આ બીજું. કવિ અહીં આકાશી આંગડિયાઓનો આભાર માને છે. તડકાના તાંદુલ ચાંચ વચ્ચે દાબી ચકલી રસોડામાં પ્રવેશે

ત્યારે ગોખલામાં ગગન પેસે છે. છત્રીનું શું ગજું કે વાદળ સુધી પહોંચે, છત્રીને મળવા તો વાદળ જ ઊતરે. બારી ખોલીએ તેટલી વાર, ચન્દ્રકિરણ ટકોરા મારતાં અદ્ધરપાનીએ આ ઊભાં. હજીયે સમંદર શહેરને જોઈ પાણી - પાણી થઈ જાય છે. આપણે તેની મૂકી દઈએ તોય કુદરત આપણી માયા મૂકતી નથી.

‘નભથી ઘરમાં જેથી નભતા’ – આભપણું આંગણે આવ્યું. ‘નભ’ શબ્દથી અડીં શ્લેષ નભાવ્યો છે.

‘ઘર મહીં ઘણે ઊઢે ઊડે.. આવી ભીતરે’માં પુનરુક્તિ લાગે.

કવિ મુખરિત થઈ કહેતા નથી, પણ તેમને અભિપ્રેત જરૂર છે, કે શહેર સામે

પ્રકૃતિની આ ટોકન પ્રેઝન્ટ્સ ઝાઝી ટકશે નહિ. આજે, અત્યારે, અબઘડી, મળી ગયેલી હરિયાળીનો હરખ કરતાં મકરંદ દવે ગાય છે: ‘જુઓ ચાંદ કેવો રૂપેરી ઉપર છે, ખુદાના શુકર છે, ખુદાના શુકર છે.’

બિયું છૂમંતર કહેતુંકને મુઠ્ઠી ઉઘાડે ને નીકળી પડે વૃક્ષ. તૃણ ન પૂછે કે ગાછે અને કુક્ક કરતું માથું ઊંચકે તેમાં ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષતા અને સજીવારોપણ. વગડાના ખુલાસાને ગૃહ-સ્થ સૂર્યભાનું ગુપ્તે આમ વાંછ્યો:

પુખ્તા હોતે હી મર ગઇં ચીજેં, બાત જબ તક થી બાત, કચ્છી થી ઘર બના કર બહોત મૈં પછતાયા, ઉસસે ખાલી જમીન અચ્છી થી.

તમે મારા પ્રેમમાં હતા ત્યારે.. - બર્નાર્ડ શો

તમે મારા પ્રેમમાં હતા ત્યારે
 યાંદ-તારાના પાંચીકા રમવા આપ્યા હતા મેં તમને,
 શાશ્વતી આપી હતી એક જ ક્ષણમાં.
 એક જ ક્ષણ
 પણ શું એ પૂરતી નહોતી?
 સંસારના સંઘર્ષ-સમસ્તનું આગોતરું સાટું નહોતું વળી ગયું
 ત્યારે?
 આપણે એક શાશ્વતી સાથે ગાળી
 અને તમે મારી પાસે એક અમસ્તું આયુષ્ય વધુ માગો છો...

મેં તમારો આત્મા તમને આપ્યો;
 અને તમે મારી પાસે કાચા માગી બેઠા
 રમકડા તરીકે?
 શું એ પૂરતું નહોતું? શું એ પૂરતું નહોતું?

– બર્નાર્ડ શો

ઘંટડી સાંભળતાવેંત લાંબી ફાળે ફોન પાસે જવું, તોડી ઘંટડીઓ રણકવા દીધાં
 પછી જ રીસીવર ઉપાડવું, ‘હેલો’ માત્રથી ઉદર પટલનું આંતરડાંઓમાં ગુંચવાઈ
 જવું, ન જાણે ક્યાં મુકાઈ ગયેલી ચિઠ્ઠી માટે બ્લાવરા થવું, પ્લેટફોર્મ પરથી
 શાયરીની પેપરબેક ખરીદવી, બંધ બાથરૂમે ગોખવી, વાતે વાતે જૂઠું બોલવું,
 કોઈની ઉપેક્ષા જેવા ઠંડા ટેલિફોન પાસે બેસી રહેવું, નંબર અરઘો જોડીને

અટકવું.. કેવું કેવું થતું હતું તમે પ્રેમમાં પડેલા ત્યારે?

પ્રેમ માણસને ગુલાબી ગોગલ્સ પહેરાવે છે. 'દરેક બતકી હવે હંસલી દેખાય છે, અને દરેક પોયરી પરી.' પહેલા પ્રેમને ગાતો એ. ઈ. હાઉસમેન ઝાલ્યો ઝલાતો નથી:

ઓ, વ્હેન આઈ વોઝ ઇન લવ વિથ યુ.

ઘેન આઈ વોઝ ક્લીન એન્ડ બ્રેવ

એન્ડ માઈલ્સ અરાઉંડ ધ વંડર ગુ

સો વેલ ડિડ આઈ બીહેવ

પ્રેમ મારા-તમારા જેવા માણસને ગૂંજે નવ ગ્રહો સેરવી દઈને પછી પૂછે છે-
હાથખર્ચી માટે ઓછા તો નહિ પડે?

પ્રથમ પંક્તિ ફરી વાંચો: “તમે મારા પ્રેમમાં હતા ત્યારે.” મને પ્રેમ હતો કે નહોતો
એ કહેવાયું નથી, અપ્રસ્તુત છે; તમે મને યાહતા હતા એટલું જ પર્યાપ્ત છે. પ્રેમ
એકતરફી હોવાથી અધૂરો નથી. પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ નીકળી જતાંયે શેષ પૂર્ણનો રહે છે.
દ્રોણની અસંમતિ છતાં આરાધના કરતો એકલવ્ય આખરે અંગૂઠો બતાવીને કહી
શકે છે, લો, લેતા જાઓ

ક્ષણભરમાં શાશ્વતી કેવી રીતે? એકપ્રયોગ કરી જુઓ. પૂલ શા પેલા ચહેરાનું,

ડાંડલી શી કરમનું, પુનઃસ્મરણ કરો; પેટમાં પતંગિયાં ઊડ્યા? પ્રેમ સમયથી પર છે. પુષ્પના ધનુષ્ય વડે કામદેવ દ્રોયની હેલનથી લઈને ટિટવાલાની હેમલતા સુધી સૌનું સંધાન કરે છે.

રોજ મળવાને ઇશક સાથે શો સંબંધ? કાંકરો તો પારસમણિના પહેલા સ્પર્શે કંચન બની ગયો, પછી અડ-અડ કરવાથી શું? રાધાએ પાછલી ઊંમરે કેટલી જાતરાઓ કરી? તેનો વચેટ દીકરો સરપંચ ચુંટાયો? એવું કોઈ પૂછતું નથી. રાધિકા એક જ રાસડો એવો ફરી કે ભવની ભ્રમણ કક્ષામાંથી નીકળી ગઈ. એક જ પળ, પ્રેમની, અને તમારા સંઘર્ષોનું સાટું સાગમટું વળી જાય.

ઇઝ લવ ઇનફ? પ્રેમ પૂરતો છે? ફેઝ અહમદ ફેજે લખ્યું,

और बी दुःख हैं जमाने में मुहब्बत के सिवा

राहतेँ और बी हैं वस्ल की राहत के सिवा

मुझ से पहली सी मुहब्बत मेरी महबूब, न मांग

પ્રેમ પર્યાપ્ત હશે, નિર્વિકલ્પ ખરો? પ્રેમના પંથે મંઝિલ મળે, પણ બીજો રસ્તો નથી? જવા દો, વાત આડે રસ્તે નીકળી ગઈ...

ચિ. અમુક અને સૌ. કાં. તમુકનો પ્રણ પરિણયમાં પરિણમસે એવી કુમકુમ પત્રિકાઓ છપાય છે. પ્રણયનું સાર્થક્ય શું પરિણયમાં છે? મહાસાગરના

મરજીવાને તમે બાથટબમાં બેસાડશો? પ્રેમની પાંકે વિક્રમ સંવંતને વળોટી ગયા પછી લગ્ની સિલ્વરજ્યુબિલી ઊજવશો? વી સ્પેન્ટ એન ઇટર્નિટી ટુગૅંધર, એન્ડ યુ આસ્ક મી ફૅર અ લિટલ લાઈફટાઈમ મોર?

પ્રેમિકા હોઠો વડે ચૂંબન કરે છે? ના. ફૂંક મારીને ચેતના સંકોરે છે. તે ઉપવસ્ત્ર ઉતારે છે? ના, તમારા આત્માને નિર્વસ્ત્ર કરે છે. શોભિત દેસાઈએ કહ્યું, ‘જળપરી બહાનું છે, મોતી શોધવાનું છે.’

બર્નાર્ડ શોએ આ રચના ગદ્યમાં લખી છે, કવિતા તરીકે નહિ. નાટક, ટૂંકી વાર્તા, કવિતા, નિબંધ, આસ્વાદ, એવા બધા વિભાગો પ્રાથમિક સમજણ માટે ઠીક છે,

પણ અમુક તબક્કા પછી તેનો આગ્રહ રાખવો તે વ્હોરાજી નાડાને વળગી રહ્યા તેવું થાય. નાટક-કવિતા તો બહાનું છે. આપણે મોતી શોધવાનું છે.

હાઈકુ – સ્નેહરશ્મિ

(1)

આપટું વર્ષી
શમ્યું; વેરાયો ચંદ્ર
બીનાં ઘાસમાં

(2)

ફરતી પીંછી
અંધકારની : દીપ
નહીં રંગાય

(3)

नववधूये

दीप होलव्यो : रात

रूपनी वेल

(4)

रात अंधारी:

तेज-तरापे तरे

नगरी नानी

(5)

હિરોશીમાની
રજ લઈ જનમાં
ધૂમે વસન્ત;

(6)

શાન્ત જળમાં
પ્રતિબિમ્બ, ફૂલનું
જુએ યૌવના.

(7)

ભરું પાણીડા:

સવા લાખની મારી

ચૂંદડી કોરી.

- સ્નેહરશ્મિ

સત્તર અક્ષરમાં અઢાર વાત તો ક્યાંથી થાય? માંડીને વાત કરવી હોય તો આખ્યાન લખવું, છાંડીને વાત કરતાં આવડે તો હાઈકું. ભાવક પર ભરોસો ન હોય તેણે હાઈકુના ધંધામાં પડવું નહિ.

હાઈકુ એટલે શું? ત્રિપગી ચમત્કૃતિ? સત્તરાક્ષરી ઉખાણું? પંદરમી સદીમાં સોકાને લખ્યું,

મૂકી શકાય

ચન્દ્રે દાંડી તો પંખો

ફૂટડો થાય

ચાલો, પંખો તો થયો, પણ કવિતા?

સ્નેહરશ્મિનાં હાઈકુ વાંચીએ. આપટું શમી ગયું છે. ઘાસની કેડે બાઝેલું એક

બચુકડું ટીપું ઊંચે જુએ છે ને મલકાય છે. ચાંદીનું ચૂર્ણ ચક્રમકતું ચારેકોર. જાણે

મોતી વેરાણાં ચોકમાં.

સમસ્ત સૃષ્ટિ રજતની બન્યાનો દાવો છે

હું નથી માનતો, આ ચન્દ્ર તો ગપોડી છે.

રાત પડી; અંધકારનો ખડિયો ખૂલ્યો; આકારો ઓગળ્યા નિરાકારમાં; ગોરી ઘેનુ,
લીલા કદમ્બ, અને જામલી મોરપિચ્છ હવે શ્યામમય થયાં.

અલકમલક સીમને છેડે

વડની તળે જલમાં કાળી શાહીનું ટીપું ભળે

(મણિલાલ દેસાઈ)

ફરતી પીંછી અંકારની. પણ જ્યોતિનો સ્વભાવ જ અડવો. તિમિરોના
સ્નેહસંમેલનમાં ભળી ન શકે. જમાનાના રંગે બધાં રંગાતાં નથી; અડાબીડ
અન્યાયો વચ્ચેય કેટલાંક ઉજ્જવળ રહી શકે છે.

અંધકાર સામે પ્રકાશની પટાબાજી ખેલતો દીપક નવોઢાની પહેલી જ ડૂંકે પરાસ્ત થઈ જાય છે, અને જાગી જાય છે રાતનું રૂપ. ‘શું કોઈ પદમણી નારીએ નિજ કેશ ઉઘાડા મૂક્યા છે?’ દીવો હોલવીને કવિ કલ્પનાને સંકોરી મૂકે છે.

રાતને સમેય હિલસ્ટેશનેથી ઊતરતાં ઊતરતાં તલેટીના કાળા જળમાં તેજનો તરાપો તરતો દેખાય છે. આ તે કઈ નગરી? ને આ નગરીમાં ‘ન’ ‘ત’ ‘ર’ની કેવી નવતર ‘વર્ણ’ વ્યવસ્થા;

હિરોશીમા ને નાગાસાકીમાં શું મહોરી શકે, સિવાય કે અસ્થિફૂલો? પરંતુ બસંતીબાઈ તો બડી બેશરમ નીકળી. મૈયતમાં આવીને મહોબ્બતનાં ગાણાં ગાઈ

ગઈ; ભસ્મને ગુલાલવત્ ઉડાડતી ચાલી; ‘વનમાં ધૂમે વસન્ત’ લખી ‘વ’નો વાણીવ્યાપરા કરવો સહેલો હતો, પરંતુ કવિએ વસન્તને વનમાં નહિ, જનમાં ધુમેડાવી. પહેલા ચરણના પંચાક્ષરી શબ્દ પછી બે-ત્રણ અક્ષરના શબ્દો ઉપરા ઉપરી આવીને વાયરાને વેગ આપે છે.

કુદરતે કોની સાડીબારી રાખી છે? કરમચંદ ગાંધીના છેલ્લા શ્વાસ ચાલતા હતા ત્યારે પડખેના જ ખંડમાં પુત્ર મોહનની રતિકીડા ચાલતી હતી. રાજા ઓડિસિયસના સાથીદારોને ટાપુ પરનો દૈત્ય કાચા ને કાચા ખાઈ ગયો તે રાત્રે વહાણ પર રાજાએ અને તેના રસાલાએ શું કર્યું? તો ‘તે રડ્યા, કકબ્યા, પણ પછી ભરપેટ જમીને ઘસઘસાટ સૂતા. મોત તો છે જ. સાથે ખાવું-પીવું, નાહવું-

ચાહવું, બધું છે. બુલડોઝર ફરી વળેલી બસ્તી પર બુલબુલો ગાય છે, કબર ફરતે કુંડાળું લઈ પતંગિયાં ગરબે રમે છે. આ હાઉકુને શીર્ષક આપી શકાય: વસંતવિજય.

છઠ્ઠા હાઈકુની યુવતી પુષ્પવત્ સુંદર છે, તેનું ચિત્ત જળવત્ શાંત. પુષ્પ દેખી તેને ચૂંટવાનું મન પહેલું થાય, સરવર દેખી કાંકરી નાખવાનું. આખી પરિસ્થિતિ કાચના કાચા વાસણ જેવી છે.

ફૂલનું પ્રતિબિમ્બ જોતી યુવતીને ક્યાંથી ખબર કે બિમ્બ એ પોતે જ છે? આપણે કદીક ફૂલ તર, કદીક પ્રતિબિમ્બ તરફ, કદીક યુવતી તરફ જોતાં રહેવામાં શ્વાસ

લેવું ભૂલી જઈએ છીએ.

આશાના આભલે ટંકાઈ, મનોરથના મોરલે ચિતરાઈ, પછી કુંવારિકાની ચુંદડી કાં
ન હોય સવા લાખની? પાણિયારેથી આવતી બાળા શૃંગારરસનું વહન કરી રહી
છે, પાન નહિ, એટલે તરસી જ છે. સંત અને કવિમાં આટલો ફેર. એક યુનરિયા
કોરી રાખવા માગે, બીજો રસછાંટણે ભીંજવવા.

કોક વાર એક જ પનઘટ પે સરખે સરખી બે સૈયરો પાણીડાં સાથે સીંચતી હોય
સરખાવો:

સોળ વરસની છોરી,
સરવરિયેથી જળને ભરતી
તોયે એની મટકી રહેતી કોરી;
(પ્રિયકાંત મણિયાર)

જાળદેવતાને બલિદાન - લોકગીત

બાર બાર વરસે નવાણ ગળાવ્યાં, નવાણે નીર નો આવ્યાં જી રે.
તેડાવો જાણતલ તેડાવો જોશી, જોશીડા જોશજો વરાવો જી રે.

જાણતલ જોશીડો એમ કરી બોલ્યો, 'દીકરો ને વહુ પધરાવો જી રે.'
'ઘોડા ખેલવતા વીર રે અભેસંગ; દાદાજી બોલાવે જી રે.'

'શું રે કો'છ મારા સમરથ દાદા, શા કાજે બોલાવ્યા જી રે.'
'જાણતલ જોશીડો એમ કરી બોલ્યો, દીકરો ને વહુ પધરાવો જી રે.'

‘એમાં તે શું મારા સમરથ દાદા, પારકી જણીને પૂછી આવો જી રે.’

‘બેટડો ધરાવતાં વહુ રે વાઘેલી વહુ, સાસુજી બોલાવે જી રે.’

‘શું રે કો‘છો મારા સમરથ સાસુ, શા કાજે બોલાવ્યાં જી રે.’

‘જાણતલ જોશીડો એમ કરી બોલ્યો, દીકરો ને વહુ પધરાવો જી રે.’

‘એમાં તે શું મારા સમરથ સાસુ, જે કે‘શો તે કરશું જી રે.’

‘ઊઠો રે મારાં સમરથ જેઠાણી, ઊનાં પાણી મેલો જી રે.’

‘ઊઠો રે મારાં સમરથ દેરાણી, મારા અમારા ગૂંથો જી રે.’

‘ઊઠોને મારા સમરથ દેરી, વેલડિયું શણગારો જી રે.’

‘ઊઠો ને મારા સમરથ નણદી, છેડાછેડી બાંધો જી રે.’

‘ઊઠો ને મારા સમરથ સસરા, જાંગીના (ઢોલ) વગડાવો જી રે.’

‘આવો આવા મારા માનસંગ દીકરા, છેલ્લાં ધાવણ ધાવો જી રે.’

‘પૂતર જઈને પારણે પોઢાડ્યો, નેણલે આંસુડાંની ધારું જી રે.’

ઝાંઝ પખાજ ને જંતર વાગે, દીકરો ને વહુ પધરાવે જી રે.’

‘પાછું પાળી જોજો અભેસંગ દીકરા, ઘોડલા કોણ ખેલવશે જી રે.’

‘ઈ રે શું બોલ્યા સમરથ બાપુ, નાનો ભાઈ ખેલવશે જી રે.’

‘પાળું વાળી જોજો વહુ રે વાઘેલી વહુ, પૂતર કોને ભળાવ્યા જી રે?’

‘કોણ ધરાવશે, કોણ રમાડશે, કેમ કરી મોટા થાશે જી રે?’

‘દેરાણી ધરવાશે, નણદી રમાડશે, જેઠાણી ઉઝેરશે જી રે.’

પહેલે પગથિયે જઈ પગ દીઘો, પાતાળે પાણી ઝબક્યાં જી રે.’

બીજે પગથિયે જઈ પગ દીઘો, કાંડા તે બૂડ પાણી આવ્યાં જી રે.

ત્રીજે પગથિયે જઈ પગ દીઘો, કડયકડય સમાં નીર આવ્યા જી રે.

ચોથે પગથિયે જઈ પગ દીઘો, છાતી સમાં નીર આવ્યાં જી રે.

પાંચમે પગથિયે જઈ પગ દીઘો, પરવશ પડિયા પ્રાણિયા જી રે.

‘એક હોંકારો ઘો રે અભેસંગ, ગોઝારાં પાણી કોણ પીશે જી રે?’

‘પીશે તે ચારણ, પીશે તે ભાટો. પીશે અભેસંગનો દાદો જી રે.’
 ‘એક હોંકારો ઘો રે વાઘેલી વહુ, ગોઝારં પાણી કોણ પીશે જી રે?’

‘પીશે તે વાણિયાં, પીશે તે બ્રાહ્મણ, પીશે વાળુભાનાં લોકો જી રે.’
 તરી છે ચુંદડીને ને તર્યો છે મોડિયો, તર્યા અભેસંગના મોળિયાં જી રે.

ગાતાં ને વાતાં ઘરમાં આવ્યાં, ઓરડા અણોસરા લાગે જી રે.’
 વા‘લાં હતાં તેને ખોળે બેસાર્યાં, દવલાંને પાતાળ પૂર્યાં જી રે.’

(લોકકાવ્ય)

તરસથી હેવાયા થઈને ગામલોકોએ ખોદી વાવ. કેટલી ઊંડી, તો કહે બાર ફીટ કે
 બાર મીટર નહિ, પણ બાર વરસ ઊંડી! તોય પાણી ના દેખાણું. ટીપણું ખોલીને

જોશીએ કહ્યું, ધરતી દીકરા-વહુનું બલિદાન માગે છે. આવી લોહિયાળ વાત કરતા જોશીને લોકગીતના અનામી કવિએ જોશીડો કહી ઉતારી પાડ્યો.

દીકરા-વહુનું વર્ણન થયું કલમના એક જ ઝબકારે: ‘ઘોડા ખેલવતો વીર રે અભેસંગ,’ અને ‘બેટડો ધવારતી વહુ રે વાઘેલી વહુ.’ આવા યુગલ પાસે બલિદાન માગવું એટલે જાણે વહુને અસ્થિફૂલોથી પોંખીને શોણિતથાળમાં પગલાં પડવાવાં.

વર-વહુનું કાઠું જુઓ. ધરાર કહી દીધું: ‘એમાં તે શું વડીલ, જે કે’ શો થે કરશું જ રે.’ જાણે એક ઘાએ (પોતાના) બે કટકા કરી આપ્યા.

પછીની કડીઓ શૃંગારમિશ્રિત કરુણની છે. શબ્દો મંગળાષ્ટકના, ઢાળ મરસિયાનો: ઊનાં પામી મૂકવાં, વાઘેલી વહુનું માથું ગૂંથવું, છેડાછેડી બાંધવી... દીકરો અને વહુ ‘સરમથ દાદા’, ‘સરમથ જેઠાણી’, ‘સરમથ બાપુ’, વગેરે ભલે બોલે, પણ સાચે તો ફક્ત એ બે જ સમર્થ છે, બાકીનું ગામ નિર્માલ્ય.

ગામની તરસ છિપાવવા વાઘેલી વહુ ધાવણા દીકારને સદાનો તરસ્યો મેલી જાય છે. અંતિમ સ્તનપાનનો પ્રસંગ નાટ્યાત્મક અને કરુણ.

લોકગીતકાર દીકરા-વહુને ટકોરે-ટકોરે નાણે છે: હવે ઘોડલા કોણ ખેલવશે? દીકરો કોણ ઉછેરશે? ઝિંદાદિલ ઉત્તરોથી નાયક-નાયિકાના સ્વાર્પણની ઉદાત્તતા

સમજાય છે. કવિ વાવને એક એક પગથિયે અટકી અટકીને આ ભવ્ય પ્રસંગને સ્તો મોશનમાં બતાવે છે. પગલે-પગલે વાવ પાણી-પાણી થઈ જાય છે. અભેસંગ અને વાઘેલી બહુ એક એક પગથિયું ઊતરે તેમ તેમ કવિતાની સપાટી ઊંચી ચડે છે.

નવદંપતી અને અણોસરા ઓરડે એકલ બેઠેલા તેમના કુટુંબની વચ્ચે પાણીનો એક પરદો છે, ખારો. આ લોકગીત કેટલું તો ઊંચું કે બસેં-ત્રણસેં વરસ પછીના આધુનિક ગીતનાં આ ચરણ તેના પગથારે ચડ્યાં.

પહેલે પગથિયે મારી ઓળખ મેલી
ને પછી બીજે પગથિયે મેલ્યું નામ

ત્રીજે પગથિયે મેલ્યાં ગમતીલાં ખેતરાં
ને યોથે પગથિયે મેલ્યું ગામ.. (અનિલ જોશી)

અંતે વાચકના ચિત્તમાં ચૂંદડી અને મોળિયાં તરતાં રહી જાય છે.

છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં છે લોકગીતનો નિંદારસ. વહાલા દીકરાને ખોળે બેસાડીને અણમાનીતાને વાવમાં ધકેલ્યો! કેવળ ઉદાત્ત ભાવોને નિરૂપતી હોતે, તો આ કવિતા ચપ્પટ રહી જતે, જૂઠી લાગતે. ગામના પંચાતિયાનો છેલ્લો ટોણો અને ‘સમરથ દાદા’નો છેવટે તુંકારમાં ઉલ્લેખ (‘અભેસંગનો દાદો’), કવિતાને ત્રીજું પરિમાણ આપે છે.

આ રાસ સંવાદોની ધરી પર ફરે છે. અમેરિકન નવલકથાકાર ટ્રુમેન કોપોટકેએ કહ્યું તેમ વાર્તા-નિબંધમાં સંવાદોથી રસ જાળવવો સરળ છે, કેવળ વર્ણનોથી ટકાવવો અઘરો.

રામાયણ-મહાભારત-પુરાણોમાં સ્વાર્પણના પ્રસંગો અનેક છે. દશાનને દઝાડતો જટાયું, ‘તસ્માદિદં ગરં ભુંજે, પ્રજાનાં સ્વસ્તિરસ્તુ મેં’ કહીને વિષ ગટગટાવતા કૈલાસપતિ...પણ આ દેવતાઓનું કે રાજાઓનું કથાનક ક્યાં છે! આ તો સંસારી ગામડિયાઓનું દધીચિકૃત્ય. વનવાસી રામની નહિ, તમારા ને મારા મનવાસી રામની આ વાત.

લોકગીત હોય એટલે પાઠાંતરો પણ હોવાના. મેઘાણીભાઈએ રઢિયાળી રાત ભા. ૩માં આ રાસની પીઠિકામાં લખ્યું “જુદાં જુદાં અનેક ગામોનાં જળાશયો વિષે બોલાતી આ કથા છે. નવાણમાં પાણી નથી આવતું, જળદેવતા ભોગ માગે છે. ગામનો ઠાકરો પોતાનાં દીકરાવહુનું બલિદાન ચડાવે છે...” વળી રઢિયાળી રાત. ભા. ૨ની ‘લોકસૃષ્ટિ’માં કહે છે, “કોઈએ એ કથા માધાવાવ સાથે સંઘાડી, કોઈએ ભીમોરાની વાવ સાથે જોડી, તો કોઈએ વાળુભા ગામ સાથે”.

ઉત્તર ગુજરાતમાં વડનગરના શમેળાના તાલ વિષે જરાક જુદો રાસ પ્રચલિત છે.

બાર બારવરસે શમેળા ગોડાવ્યાં,
શમેળામાં નાવ્યાં નીર, શમેળાશીદને ગોડાવ્યાં...

પુષ્કર ચંદરવાકરે નોંધ્યું છે કે શમેળામાં જે જગ્યાએ વહુઆરુએ ભોગ આપ્યો હોય ત્યાં તળાવ મધ્યે દહેરી ચણવામાં આવી છે. ભાદરવા સુદ 11 વામન જયંતિએ કેટલાક બ્રાહ્મણો પ્રતિવર્ષે એ દહેરી આગળ તરતા જઈ સતીમાતાને ઘાટડી મોળિયાં ઇત્યાદિ અર્પણ કરે છે.

પ્રિય લો, મેં તમારાથી.. – જયન્ત પાઠક

પ્રિય લો, મેં તમારાથી વાળી લીધું મન-
હવે તો નિરાંત? નહિ વિરહ, મિલન:
સંબંધના સૂતરને સ્થળે સ્થળે ગાંઠ,
ફગાવી જ દીઘો દોર, ફગાવ્યું વસન
રંગરંગી, પ્હેરી લીધું ચીવર, નિઃસંગ,
ગલી ભણી નહીં, હવે ઊલટો જ પંથ!
પાછું વળી જોવાનું ના તમારે કે મારે,
વાતનો સરસ કેવો આવી ગયો અંત!

એકમેકને અજાણ એમ ધારે ધારે
ફરવું સંભાળી, મળવું ન મઝધારે:
રખે પેલો પ્રેમ પાછો આવી છાનોમાનો
બાંધી લિયે આપણને પાકા કોઈ તારે.
વરસી વરસી પ્રિય વેરાયું વાદળ,
રહ્યું સહ્યું છતમાંથી હવે ગળે જળ.

—જયન્ત પાઠક

વિરહનો દેશ વડો વિચિત્ર છે. ચાંદો અહીં પ્રેમદૂત નહિ, પહેરેગીર છે: સ્કાયવે
પર વગર ટ્રાફિકે હોર્ન મારતી કોચલડી પર ચડે છે રીસ: અને છાલક લેતાં

‘જાળમાંથી ઝરે છે લૂં.’ વિખૂટા પડવા વિષેનું સોનેટદ્વય જયન્ત પાઠકે રચ્યું છે, આ તેમાંનું પ્રથમ. વિયોગ પાકો, વિચ્છેદ પણ નક્કી, છતાં સંબોધન થયું: ‘પ્રિય’ મળવું – બિછડવું, એ બધી બાબતો સાથે પ્રેમને શી લેવા દેવા? મીર તકી ‘મીર’ કહે છે તેમ, એક આયુષ્ય માટે એક મુલાકાત પૂરતી.

સામી વ્યક્તિને પ્રતિક્ષણ, પગથી માથા સુદી પકડી રાખે તેને સ્વાર્થશાસ્ત્રમાં પ્રેમ કહે ને જીવશાસ્ત્રમાં ઓક્ટોપસ. કવિ પ્રિયજનને અભય વચન આપે છે: ન મારા મિલનનો ડર રાખ, ન વિરહનો. મેં તુજથી મન વાળી લીધું છે.

આપણે અવસરોની સાળ પર અરસપરસ ગુંથાતાં જઈએ છીએ, ગુંચવાતાં જઈએ

છીએ. કવિ સંબંધના સૂતરનો પૂડો એક ઘાએ ફગાવી દે છે.

મારે નવા નવા સંબંધો બાંધવા નથી

મારે તૂટેલા ધાગાઓ સાંધવા નથી

(સુરેશ દલાલ)

સંબંધના દોરામાં પગ ભેરવાતાં ભલભલા કવિઓ ગબડી પડ્યા છે. વિષય જ એવો કે પોચટ કવિતા લખાઈ જાય. પણ જયન્ત પાઠકે ઉત્તરદાયિત્વ ગૌરવપૂર્વક નભાવ્યું છે. રંગીન મૈત્રીનું વસ્ત્ર ફેંકી દઈને કવિ એકાકી ભગવો સ્વીકારે છે, અને સનમની ગલીથી દૂરના પંથે વળે છે. (શબ્દપસંગી જુઓ:

ધર્મસંપ્રદાયોના પંથ હોય, પણ ગલી તો સનમની જા)

ભૂતકાળને બહુ યાદ કરવો નહિ. વારંવાર રિયર-વ્યુ મિરરમાં જોનાર ડ્રાઈવર અકસ્માત કરી બેસે. ઓલ્યા ઓતરાદા દેશનો રાજકુમાર સોન કમળની શોધમાં તબડાક તબડાક ચાલ્યો જતો હોય, ને કોઈનો સાદ સંભળાય. ભૂલથીયે પાછળ ફરી જોયું તો પથ્થર થઈ જવાય. ઘણીવાર આપણે પાછળ ન જોવાની શતે જીવવું પડતું હોય છે.

પણ ચીવરનો ભગવો રંગ ક્યાં પાકો છે? કવિ પ્રિયજનની નિકટ આવતાં ડરે છે. રખેને જ્વાલામુખી ફરી જાગી જાય... કેટલાક ફેરિયા પાટિયું રાખીને બેસે. ‘એક

જ ભાવ - રૂ. 6/-' ધરાક બહુ કસે તો હસતાં હસતાં અવળું ફેરવી દે, જ્યાં લખ્યું હોય, 'એક જ ભાવ - રૂ. 4/-' 'હું તને ભૂલી ગયો છું' એવા પાટિયાની પાછળ કદાચ ચીતર્યું હોય, 'હું તને ભૂલી કેમ શકું?'

વહાલની વાદળી ભલે વરસીને વહી ગઈ, સ્મરણનાં નેવાં નીતરે છે. હરીન્દ્ર દવે આ દૂર-નજીકના આટાપાટની ઓળખાણ આ રીતે આપે છે:

જાણી બૂઝીને અમે અળગા ચાલ્યા, ને તોય પાલવ અડક્યાનો મને વ્હેમ છે. સાવ રે સફાળા તમે ચોંકી ઊઠ્યાં, ને પછી ઠીક થઈ પૂછ્યું, કે કેમ છે?

ચૌદ પંક્તિનું એક ઉત્કૃષ્ટ સોનેટ લખનાર કવિને રોઝેટીએ ચૌદ વર્ષ થાક
ખાવાનો અધિકાર આપ્યો છે. જયન્તભાઈએ ચૌદ વર્ષનો વનવાસ તો નહિ
છયું, એટલું કહીશ કે ચૌદેક વર્ષ પહેલાં વાંચેલું આ સોનેટ સ્મૃતિમાં તાજું જ છે.

મહાકાળની માગણી - જોસિયાહ હોલેન્ડ, અનુવાદ: મકરન્દ દવે

ભીડ પડી ભગવાન, મર્દને મહાકાળ આ માગે,
આજ અમારી વચ્ચે એવા સાવજ-શૂરા જાગે.

મન મક્કમ મજબૂત જેમનાં, હૃદય વિશાળ મહાન,
સાચી શ્રદ્ધા સાથે બાવડાં કામગરાં બળવાન,
મર્દ, જેમને સત્તાની મધલાળ શકે ના તાણી,
મર્દ, જેમનાં મંતવ્યો, નિરધાર હોય પોતીકા,
ટેકીલા નરવીર વઢે ના ખોટાં વચનો, ટીકા

આજ અમારી વચ્ચે એવા સાવજ-શૂરા જાગે,
બીડ પડી ભગાન, મદને મહાકાળ આ માગે.

ધરાર નેતાની સામે જે ઊભે છાતી કાઢી,
ભાટાઈના ગોરખધંધા નિરભે નાખે વાઢી,
પૂરા જે પડથછંદ આદમી તપતા સૂરજ સાથે,
ધુમ્મસના ગોટાથી અદ્ધર, ટટાર, ઊંચે માથે.
જીવનમાં જાહેર મોકરે કરતા આરબ ચોકી,
અંગત વિચારમાં પણ એની નેમ પડે નહીં નો'ખી.

આજ અમારી વચ્ચે એવા સાવજ-શૂરા જાગે,

ભીડ પડી ભગવાન, મદને મહાકાળ આ માગે.

ચવાઈ ચૂંથો થી ગયેલા સિક્કાન્તોને નામે,
દેકારો કરનારા જ્યારે ઉતાર જગના જામે.
ખાલી મોટી વાતું કરતાં ભમે કરમ ભમરાળા,
સ્વારથનાં સાધે ખેંચીને કરોળિયાનાં જાળાં.
સ્વતંત્રતા ત્યાં રૂવે ધૂસકે, જૂઠ મુલક ધમરોળે,
ન્યાય થંભતો મૂઢ બનીને ત્યારે ફાટ્યે ડોળે.

રૂદિયે રામ જગાડે એવા સતિયા જાગે! જાગે!
ભીડ પડી ભગવાન, મદને મહાકાળ આ માગે.

– જોસિયાહ ગિલ્બર્ટ હોલેન્ડ, અનુવાદ: મકરન્દ દવે

“જ્યારે જ્યારે ધર્મનો ક્ષય થશે અને અધર્મની વૃદ્ધિ, ત્યારે ત્યારે હે ભારત, હું
અવતાર ધારણ કરીશ.” કુરુક્ષેત્રના કોલાહલમાં કોક નબળી ક્ષણે કેશવ આવું
આશ્વાસન દઈ બેઠા. થયું. ત્યારથી યુગે યુગે માણસ ઉઘરાણી કરતો થઈ ગયો,
“કેમ, તમે તો કીધું’તું ને! અધર્મનો નાશ કરવા જરૂર આવીશ. ને હવે અમે
વલોવાઈ રહ્યાં છીએ ત્યારે ક્ષીરસાગરમાં સૂતા છો?”

આ કવિતા પણ ભગવાન પાસે નખાયેલી ટહેલ છે, મદ માટે મહાકાળનો તકાજો
છે. ભીડ પડી ભગવાન. વિંટબણામાં છીએ. સિદ્ધાન્તોને નામે દેકાર દેવાય છે,

સ્વાર્થનું જાણું ગુંથાય છે, જૂઠ ધમરોળે છે મુલક, આંધળો ન્યાય વળી મૂંગો બન્યો છે, વધુ લખીને પાનું કાં ભરવું? આજનું સવારિયું ખોલીને કાઈમ પેજ વાંચી લ્યોને, ભગવાન !

નબેકિયાઓની આ વસ્તી. ચહેરા ચોળાયેલા, હૃદય પ્લાસ્ટિકનાં, પગ માટીના. મૂઠી ઊંચેરો માનવી ક્યાં? જોસિયાહ હોલેન્ડ માગે છે, ગોડ ગિવ અસ મેન, અ ટાઈમ લાઈક ધીસ ડીમાન્ડ્સ.

કેડા માડૂ ખપે? ત છે સિંહ જેડા! મનના મજબૂત, હૃદયના વિશાળ, પોતીકાં મંતવ્યોવાળા ટેકીલા નરબંકા. (પ્રાથમિક શાળાની પ્રાર્થના વાંચતાં હોઈએ તેવું

લાગે છે નહિ? ખબરદારનાં કે પિનાકિન ત્રિવેદીનાં દેશ ગીતોમાં આવાં સરળ ગુણદર્શન હોય. જો કે આ ભગવાનને સંબોધન છે, પ્રાર્થના છે. તેમાં હૃદયનો આર્ત પોકાર હોય, ઈશારા ને અલંકાર ક્યાંથી હોય?)

નવી પેઢી આવી બુલંદ બાનીમાં કવિતાઓ લખતી નથી. આજે તો શક્યતાએ ખખડાવેલું દ્વાર ખોલતાં હોવાપણું પલળી જાય, પછી સુંદરીઓના સુસવાટાથી ભીતર ખળખળ થાય. ઊઠી ગઈ ભાષાની ભાગોળેથી અસલની આરબ ચોકીઓ, પરવારી ગયા પેલા પૂરા પડછંદ કલમનવેશો. આજે આવી કવિતા લખવા જનારની આસપાસ લોકો એમ ચોળે વળી જાય જાણે પતરાવળી - પડિયો પકડીને પેલો બૂકેમાં ઊભો હોય. બોન્ઝાઈ કલ્ચરમાં કબીરવડ ક્યાંથી ઊગે?

છતાં આ કવિતાની ભાષાને મર્યાદા છે. ‘સત્તાની મધલાળ’ જેવું રેડીમેડ રૂપક, ‘જગના ઉતાર’ કે ‘ગોરખઘંધા’ જેવા રૂઢાતિરૂઢ પ્રયોગો, ‘સ્વતંત્રતા ધૂસકે રૂવે’ વાળા સજીવારોપણનું અતિવપરાશતી નિર્જીવારોપણ. કળાકસબ અહં ઓછા. વાત આડકતરી નહિ, સીધીસટ કહી નાખી છે. કવિતા કાનમાં કહેવાની ઝીણી વાત ગણાઈ છે. કાન પાસે લાવ્યા પછી તેમાં ઘાંટો પડાય, તો સાંભળનારને કેવું લાગે?

કવિતા જોકે નાના વિધ પ્રયોજનોથી લખાય છે. મોરપિચ્છને પંપાળતાં વિસારે પડી જાય કે ઝેરી સર્પના કટકે કટકા કરી શકનાર મોર તે આ જ.

તો આ એક ધીંગી કવિતા છે, રોષ છે, ખોજ છે, આહવાહન છે. પડછંદ માણસ આવી મળે તે માટેની પ્રાર્થન તો ખરી જ, પણ આપણી સિંગલપસલી બોડીમાં ગૂંચલું વાળી ગયેલી પડછંદતાને પણ પડકાર છે. ઘેટાંની હારોહાર ચાલતાં રહીને નીચે મૂંડી રાખતાં થઈ ગયેલાં તમને અને મને પોતાનું સાવજપણું સંભરાવે તેવું ગાન છે.

આ દેશભક્તિનું ગીત નથી. કવિએ મદદ તો માગ્યા, પણ રાષ્ટ્ર માટે નહિ. સૃષ્ટિ માટે, યુગ માટે.

આદર્શ મનુષ્ય અને સમજાનાં લક્ષણો બાંધતાં કાવ્યો જમાને-જમાને લખાયાં છે.

(રામાયણ પહેલું હશે?) નરસૈંયનું ‘વૈષ્ણવજન’, રડ્યાર્ડ કિપ્લિંગનું ‘ઈફ’,
ટાગોરનું ‘લ્હેર ધ હેડ ઇઝ હેલ્ડ હાય, એન્ડ ધ માઈન્ડ ઇઝ વિધાઉટ ફિયર’,
વેણીભાઈનું ‘આપણામાંથી કોક તો જાગે, કોક તો જાગે, કોક તો જાગે’, અને
રામાવતાર ત્યાગીનું આ ગીત:

મેરે સપનોં કો સૂલી પર લટકા દો તુમ બડી ખુશી સે
પર મૈં બેઈમાન સમય કો અપના અહમ્ નહીં બેચૂંગા

દોહા.. - નિદા ફાઝલી

અચ્છી સંગત બૈઠ કર, સંગી બદલે રૂપ
જૈસે મિલ કર આમ સે, મીઠી હો ગઈ ધૂપ

લેકે તન કે નાપ કો ધૂમેં બસ્તી ગાંવ
હર યાદર કે ઘેર સે બાહર નિકલે પાંવ

છોટા કર કે દેખિયે ધરતી કા વિસ્તાર
આંખોં ભર આકાશ હૈ, બાહોં ભર સંસાર

बहनें चिडियां धूप की, दूर गगन से आयें
हर आंगन महमान सी, पकडो तो उड जायें

मैं रोया परदेश में, बीगा मां का प्यार
दुःख ने दुःख से बात की, बिन चिह्नी बिन तार

सीता-रावन-राम का करे विभाजन लोग
अक ही तन में देपिये तीनों का संजोग

पूजाघर में मूर्ति, मीरा के घ श्याम
जिसकी जितनी याकरी उतने उसके दाम

સબ કી પૂજા એક હી, અલગ અલગ હર રીત
મસ્જિદ જાયે મૌલવી, કોચલ ગાયે ગીત.

– નિદા ફાઝલી

દુહો જનપ્રિય કળા પ્રકાર રહ્યો છે. સોરઠી લોકસાહિત્યના કે રહીમ - કબીરના
દુહાથી કોણ અજાણ હશે? બબ્બે પંક્તિસૂત્રોમાં વિચારમૌક્તિકો પરોવતા
આધુનિક ગૂર્જર પરોણીગરો એટલે મનસુખલાલ ઝવેરી, રમેશ પારેખ, વિનોદ
જોશી, મણિલાલ પટેલ...

નિદા ફાઝલી, ઊર્દૂ શાયર, હિંદી ફિલ્મોના ગીતકાર, આપે છે પોતાની હસતી

ઓળખાણ –

મીર ઓર ગાલિબ કે શેરોં ને કિસ કા સાથ નિભાયા હૈ?
સસ્તે ગીતોં કો લિખ લિખ કર હમને ઘર બનવાયા હૈ.

ઉનાળાનો તાપ ભારે આકરો. પણ ઘટાદાર આંબા તળે બેઠા હો તો ? આફ્રુસના
રસની જેમ ટપકતાં તડકાનાં ઘટ્ટ ટીપાં ચગળવાનો ભારે જલસો પડી જાય.
તડકો જહાલ, પણ આંબાને મળ્યા પછી કેવો મવાળ. ('મીઠી ધૂપ' મુહાવરાનો
શાયરે ફાયદો ઉઠાવ્યો.)

માણસનો 'સ્વ' જાણે હનુમાનનું પૂંછડું, ફિલસૂફી કે ફિરકાથી જેટલો બાંધવા જાઓ તેટલો વધે. માણસ પાથરણું તેવી સોડ તાણતો નથી, પણ સોડના માપનું પાથરણું શોધતો ફરે છે. રેડીમેડ ચાદર બધી ટૂંકી નીકળતાં વણવું પડે છે પોતાનું વસ્ત્ર પોતે જ.

કવિએ સિતારાઓને આંગલીના વેઢે ગણી કાઢ્યા. આંકે સમાણું તે આકાશ, બાથમાં આવી તે દુનિયા. ટોલ્સ્ટોયે વાર્તા લખી: 'માણસને કેટલી જમીન જોઈએ?' અને ઉત્તર આપ્યો: 6'X6', દટાવા પૂરતી. તું સાંગડી બાંધતો ફરે છે, ઘેલા, પણ અંતે તો બધાં તને જ બાંધીને લઈ જવાના. સ્વપ્ન સમાય તેવડું આકાશ, પ્રેમ કરાય તેટલો સંસાર, પૃથ્વીની ભૂમિતિમાં તથ્ય હોય તો બસ આટલું.

કવિ બહેનોને ધૂપની ચિડાય કહે છે. ગમે ત્યારે ઊતરી આવે, રે ઘરને ઉજાસથી,
 નાજુક, બટકબોલી, હજી આવી ન આવી ને ગઈ. દીકરીની ઢીંગલીનો ઊતરી
 ગયેલો હાથ સમો કરાવવાનો સમય મળે તે પહેલાં તો કન્યાવિદાયમાં ‘આવજો’
 કરતો આપણો હાથ ભાંગી જાય છે.

દીકરી વ્યોમની વાદળી રે દેવલોકની દેવી
 જોઈ ન જોઈ ઊડી જતી રે વનપંખિણી જેવી
 (દા. ખુ. બોટાદકર)

કોઈ એક આંગણે ટકતી નથી આ પંખિણી, પણ દિગંત પરીખનું રૂપક વાપરીએ

તો આપણે તેને ઊડતે પિંજરે રાખી છે.

કવિને આંસુ આવ્યું પરદેશમાં અને અહીં માનો પાલવ પલબ્ધો. જનમનાળ છેદાય છે, સંબંધ છેદાતો નથી. બીમાર બેટાને મા ‘ગેટ વેલ સૂન’ કાર્ડ ન મોકલે, અડધી રાતે કપાળે હાથ પેરવી આવે. એક કથા છે: કીરો પડ્યો પ્રેમમાં. પ્રેમિકા બડી વિચિત્ર. કહે, પ્રેમનું પ્રમાણ આપ. તારી માનું કાળજું કાપીને લાવે તો જ હા, નકર ના, મોહાંધ દીકરે માને મારી નાખી, કાળજું કાઢ્યું, લઈને દોડ્યો સનમની ગલી તરફ. ઉતાવળે લાગી ઠેસ. ત્યાં તો હાથમાં રાખેલું કાળજું બોલી ઊઠ્યું, “ખમ્મા મારા લાલને, જરા સંભાળીને...”

મીરાંના ગિરધર ગોપાલ મારી દિવાલ પર છબી થઈને કેમ રહી જતાં હશે એ સવાલ પૂછવો છે, પણ કોને પૂછું? છબીઓ સાથે મારે વાતચીતનો વ્યવહાર નથી.

નિદા ફાઝલી કહે છે, પોતપોતાની રીતે બંદગી કરો. વેપારી હો તો પ્રામાણિક ધંધો, સાધુ હો તો નિરાડંબર ઉપદેશ, કોચલ હો તો ગાવું.

નિરાલાજીએ પ્રસંગ આલેખ્યો છે. દેવર્ષિ નારદે એક વાર વિષ્ણુને પૂછ્યું, “પ્રભુ, આપનો શ્રેષ્ઠ ભક્ત કોણ?” વિષ્ણુ એ નામ દીધું એક ખેડૂતનું. નારદ ખિન્ન થઈ ગયા. હું પ્રતિક્ષણ નારાયણ-નારાયણ રટું તોય નંબર ન લાગ્યો? વિષ્ણુ તો

અંતર્યામી. કામ ચીંધ્યું, “લો આ દીવો નારદ, પૃથ્વી લોકની ત્વરિત પ્રદક્ષિણા કરી આવો. પણ ધ્યાન રહે, દીવો બુઝાવો ન જોઈએ.” નારદ થયા નદારદ. કામ સંપન્ન કરીને પાછા આવતાં બીજો દિવસ થઈ ગયો. “પાછલા દિવસમાં મારું નામ કેટલી વાર લીધું, દેવર્ષિ” “એકેય વાર નહિ, પ્રભુ. પણ આપના કામમાં જ તો વ્યસ્ત હતો.” “હવે સમજ્યા નારદ? પેલો ખેડૂત વર્ષોથી મેં ચીંધેલું કામ જ કરે છે, તોયે દિવસે બે વાર નામસ્મરણ કરી લે છે. બોલો, શ્રેષ્ઠ કોણ?”

સબી કી પૂજા એક હી, અલગ અલગ હર રીત!

मैं जिसे ओढता बिछाता हूँ.. – दृष्यंत कुमार

मैं जिसे ओढता – बिछाता हूँ
वो गऊल आपको सूनाता हूँ.

अेक जंगल है तेरी आंभों में
मैं जहां राह भूल जाता हूँ.

तू किसी रेल-सी गुजरती है,
मैं किसी पुल-सा थरतराता हूँ.

हर तरङ्ग अंतराज होता है,
मैं अगर रोशनी में आता हूँ.

एक बाजू उभर गया जबसे,
और जयादा वजन उठाता हूँ.

मैं तुझे भूलने की कोशिश में,
आज कितने करीब पाता हूँ.

कौन ये झसला निभायेगा,
मैं इरिश्ता हूँ, सच बताता हूँ.

– दृष्यन्त कुमार

થોડાં વર્ષો પહેલાંની વાત. “કવિ સૂર્યબાનુની રચના સાંભળો”, કહીને ઉપરની ગઝલ હું બોલવા લાગ્યો. સાંભનાર હતા લ્યુપિન લેબોરેટરીઝના ડાયરેક્ટર ડૉ. ગુપ્તા - તેમને સાહિત્ય સાથે કશો પ્રત્યક્ષ સંબંધ નથી. અડધી સાંભળીને બાકીની ગઝલ તેમણે પૂરી કરી અને આસ્તેથી કહ્યું, “યહ તો દુષ્યન્ત કી થી.”

દુષ્યન્તને ભુલાવવો કદી સહેલો નહોતો - શું શકુંતલા માટે, શું આપણે માટે. તેની ‘મુદ્રા’થી અંકિત ઘણીખરી ગઝલો લખાઈ એકાદ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં. તે વખતે પ્રવર્તમાન ઈમર્જન્સી વિરુદ્ધનો વિદ્રોહ તેમાં હતો, અને ગઝલિયત પણ જળવાઈ હતી.

सिई हंगामा ढडा करना मेरा मकसद नहीं
मेरी कोशिश है कि यह सूरत बदलनी चाहिये
मेरे सीने में नहीं तो तेरे सीने में सही
हो कही भी आग, लेकिन आग जलनी चाहिये.

કવિ જેને ઓઢે - પહેરે છે, જેમાં જીવે છે, તે ગઝલ આપણને સંભળાવે છે. વારું,
શું એ જરૂરી છે કે લખતાં પહેલાં અને પછી કવિએ કવિતામાં જ એકરૂપ રહેવું?
સોનું ટીપતાં છપ્પા, અને કપડું વણતાં દુહા ન રચી શકાય? કવિતા ન લખતો
હોય તેવી પળોમાં કવિ પહેરણ - પાયજામેદાર પુરુષથી વધુ શું છે?

અજાણી આંખોમાં પ્રવેશીને કૈંક કવિ લાપતા થયા છે.

સ્તબ્ધ આંખોની કરો ખુલ્લી તપાસ,
ભોંયરાઓ એના ક્યાં ક્યાં નીકળે
(રમેશ પારેખ)

કેટલાંક નામો એવાં હોય કે હોઠે રમતાં રહે; કેટલાંક શેર પણ. કોમળ પદાવલિથી
ઋજુ ભાવાલેખન કરતાં સૌંદર્યલક્ષી (તગઝઝુલના) શેર આ ગઝલમાં મળે છે.

પ્રિયતમા=ટ્રેન, કવિ=પુલ, કેવળ બે ઉપમાનમાં બે ઉપમા ઉમેરીને ચાર કરવાની

કવિતા બનતી નથી. પરંતુ, પુલ પૈડાં સાથે રફતાર ક્યાંથી મેળવી શકવાનો?
ટ્રેન તો બીજા સ્ટેશને જવા એકલી નીકળી ગઈ - એવા સંકેતથી અહીં બે વત્તા બે
પાંચ થઈ ગયા.

સનમના સિતમ સહેતા રહેલા, સાખીની સુરા પીને ગલા સુધી આવી ગયેલા
ભાવકો પુલ-ટ્રેનની ઉપમાથી ગઝલને અહીં પાટો બદલતી સાંભળશે.

ટ્રેન ચાલી ગયેલા સ્ટેશનના

આપણે શાંત ને સૂના પાટા

- મનોજ ખંડેરિયા

કશીક શારીરિક, ધંધાકીય કે કૌટુંબિક ક્ષતિ પહોંચ્યા બાદ આપણે બમણા જોરથી લડત આપીએ, તેને અહીં કપાયેલા હાથે વધુ બોજ ઉઠાવવો કહ્યો છે.

ત્વયા પરનો તલ કે સ્મૃતિનું ટપકું ભૂંસી ક્યાં શકાય છે? ભૂલવાની ભુલભુલામણી એવી છે કે દૂર જવાના રસ્તે નીકળીએ અને પાસે પહોંચી જઈએ.

દૂરતાને સહીનેય સંબંધ રાખનાર જવલ્લે મળે. કવિ હસતાં હસતાં કહે છે,
ખરેખર, હું તો ફિરસ્તો છું!

રાત યાલી ગઈ – અમીન આઝાદ

જશે, યાલી જશે, ગઈ એ વિચારે રાતયાલી ગઈ,
ખબર પણ ના પડી અમને કે ક્યારે રાત યાલી ગઈ!

તમે આંખો કરી નીચી, બધે અંધકાર ફેલાયો,
તમે જોયું, અને એક જ ઈશારે રાત યાલી ગઈ.

હજી તારાની સાથે જ્યોત્સનાની વાત કરતો'તો,
હજી સાંજે તો આવી'તી, સવારે રાત યાલી ગઈ!

જુઓ રંગભેદથી બે નારીઓ ના રહી શકી સાથે,
ઉષા આવી તો શરમાઈ સવારે રાત ચાલી ગઈ!

તમારા સમ “અમીન” ઊંઘી શક્યો ના રાતભર આજે,
પરંતુ કલ્પનાઓના સહારે રાત ચાલી ગઈ.

— અમીન આઝાદ

સિગ્ગલમાં એક પછી એક લાલ, પીળી અને લીલી બત્તી બદલાય, ગાડી પસાર થાય, તેમ શાયર અહીં ત્વરાથી ત્રણ ક્રિયાપદ મૂકે છે: જશે, ચાલી જશે, ગઈ...

અને રાત ચાલી જાય છે. ‘ચપટી વગાડતાંક રાત ગઈ’ એમ લખીને અટક્યા નથી, ગતિ પ્રત્યક્ષ કરી આપી છે. અમીન આઝાદ. મરીઝ અને રતિલાલ અનિલ જેવા શાયરોના ગુરુ. આ પંક્તિમાં તેમની ઉસ્તાદીનો અણસાર મળ્યો.

જશે, હમણાં જસે, એમ મન મનાવી-મનાવીને વીતાવી છે, એટલે રાત દુઃખની જ હશે. મરીઝનો શેર સરખાવો:

ગયો ને જાય છે દુઃખનો સમય એક જ દિલાસા પર

કે વીતેલો સમય પાછો કદી આવી નથી શકતો.

પછીનો શેર સૌંદર્યલક્ષી - તગઝઝુલનો - છે. તમારી આંખો ઢળતાં જગત
 ઝંખવાયું, અને દૃષ્ટિ પડતાં ઝળહળ્યું. પ્રિયતમાની પલક સાથે સુબહો શામને
 સાંકળવાનો પ્રયોગ નવતર તો ન કહેવાય. તેરી આંખો કે સિવા દુનિયા મેં રખા
 ક્યા હૈય યે ઉઠે સુબહ ચલે, યે ઝુકે શામ ઢલે. સેમ્યુઅલ જ્હોનસને રાતના
 આકાશને સ્ત્રીના ચહેરા સાથે રમૂજવૃત્તિથી સરખાવ્યું હતું:

હર ફેસ, ધ નાઇટવિથ ડાર્કનેસ ડાઇઝ

શી ઈઝ સ્ટાર્ડ વિથ પિમ્પલ્સ ઓવર

હર નિમ્બલ ટંગ લાઈક લાઈટનિંગ પ્લાઈઝ

એન્ડ કેનવિથ થંડર રોર!

(તેના ચહેરાની કાળાશમાં રાત ડૂબી મરી, ગણ્યા ગણાય નહિ એવા તારલિયા-
શા તેને ખીલ, તેની જીભ ત્રાટકવામાં વીજળીને ગરજવામાં વાદળી.)

રૂપકડી ચીજો ટકાઉ હોય કંઈ? ચાંદીનો ડોળ ચડાવેલી રાત ચાલી ગઈ:
રાતોરાત ! ધવલ ઉષાની સામે કંઈક નાનપ અનુભવતી શામળી શર્વરી દબાતે
પગલે ચાલી ગઈ.

આ બે શેરમાં શાયરે તેમને જે કાંઈ કહેવું હતું તે કહી દીધું. કસુંક કહ્યા નિવાયે
કહ્યું હોતે, તો સાંભળવું કેટલું ગમતે!

ઉંઘાયુ નથી, ખ્વાબોમાં રાત કાઢી છે. કેમ નથી ઉંઘાયું? ખ્વાબ કોનાં જોવાયાં?
મગનું નામ મરી પાડે તો કવિ શાનો? 'તમારા સમ' દઈને સાનમાં સમજાવ્યું છે.
આવી પ્રયક્તિથી શૂન્ય પાલનપુરીએ એક યાદગાર શેર કહ્યો હતો:

ડોલતા ભુજંગ માથે હાથ પસવાર્યો અમે
આપની જુલફોના સોગંદ, યમને પડકાર્યો અમે.

બતક - ગેરાલ્ડ બુલેટ

કશી ગતાગમ નથી તેને
કે શું હશે તળાવની પેલે પાર
થરથરતા કાયમાં ક્યાંથી ઝીલી શકવાની તે
અલપઝલપ આકારલીલા આકાશની?
ગતાગમ છે તેને માત્ર એક મૂગા આહ્વાદની.
ટાઢ-તાપ, દિવસ ને ઓસભીની રાત,
છાપીને થપથપાવતો શીતળ તરંગલય,
અને માળાનો માતૃત્વથી લથબત દિલાસો,
આથી વધુ તેને જોઈએ છે પણ શું?

તે વસે છે ઘાસ વચ્ચે દ્વીપ જેવી,
 ઈંડાં મૂક્યાં પછી દિવસ રાત
 એકલી સેવે છે.

ક્યારેક આવી ચડે ગાંડું હાંકતા માણસો, હરાયાં ઢોર
 ક્યારેક હાકોટા પાડતા પોરિયાઓ ધુજાવી મૂકે ડાળી,
 ત્યારે વળાંક પરના પડછાયાની જેમ
 અનામી આંતક તેનું કાળજું વલોવી નાખે.
 તોય સારી-નરસી વેળાને
 તે ધીરજથી ખમી લે છે.
 જો કોક રખડેલ તેના કબીલાને ચૂંથી ખાય,

તેના વ્યસ્ત હૃદયને આનંદ લૂંટી જાય,
 તોય બધું ગયું પાણીમાં
 એવી ફરિયાદ કે પડપૂછનું ડહાપણ ડહોળ્યા વગર,
 ઈશ્વરની આ અબૂધ નવવધૂ,
 પોતાના લોહી સામે લાચાર,
 ફરી પાછી સોંપી દેશે જાત, માતૃત્વ માટે.

-

ગેરાલ્ડ બુલેટ

બંધનની મર્યાદા અને બંધનના સુખનું આ કાવ્ય છે. આકાશમાં સેલારા લેતું
 પંખી મુક્ત હોય, પણ બતક સરોવર સાથે જળરજ્જુથી બંધાયેલી, એટલે કવિએ
 પોતાની વાત કહેવા માટે અન્ય કોઈ પંખીને નહિ પરંતુ બતકને જ પસંદ કરી.

સરોવર વિરાટ હોતું નથી, તમે તેને બંધિયાર કહી શકો, તેનું ગજું શું કે આકાશને દર્પણ ધરે? સરોવર એટલે બતકની સૃષ્ટિ: ન વ્યાપક, ન ઊંડી. બતક સપાટી પરનો જીવ. રાજહંસ, મોર, નાઈટિંગેલ, કે દેવહુમા જેવા અદ્ભુત પંખી ન પસંદ કર્યા કવિએ, (મૂળ અંગ્રેજી કવિતામાં તળાવકાંઠે વસતી નાની ફૂકડીની વાત છે,) બલ્કે ગરીબડું પંખીડું પસંદ કર્યું.

બતક તપસ્વી નથી. બાળમુકુંદના શબ્દોમાં, તે વેમાનની રાહ નથી જોતી કે વૈકુંઠને કાજ આંસુ નથી ખોતી. બસ, પંડમાં રાજીરાજી.ગલગલિયાં કરતું જળ તેને ગમી જાય છે. ઠંડી-ગરમી, ઝાકળ, પડછાયા - આ સૌ તેને માટે આ વડવાતો નહિ ઘટનાઓ છે. નાના પક્ષીની નાની વાત કરવા માટે કવિએ મૂળ કાવ્યમાં

ટ્રંકો લય અને દર બીજી લીટીએ પ્રાસ એવી સાદીસીધી પદ્ધતિ સ્વીકારી.

ઈંડાં મૂકવા, સેવવાં અને બચ્ચાનું સંવર્ધન કરવું એ બતકનું અવતાર કાર્ય.

આહાર નિદ્રા, ભય, મૈથુન — પશુઓને તો આટલું જ આવડે કહી કવિ તુચ્છકાર ભાવે હસતા નથી. ‘મૂગો આહ્લાદ’, ‘વ્યસ્ત હૃદયનો આનંદ’, ‘માતૃત્વથી લથબથ દિલાસો’ જેવા વર્ણનોથી તેમનો સમભાવ છતો કરે છે. બચ્ચાનું રક્ષણ કરતી મરઘી ફૂતરાનેય બાઝે. શેરી નાકે પડછાયો જોઈ આપણે ચોંકીએ તેમ ઈંડાને સેવતી બતક અજ્ઞાત ભયથી ફપડી રહે છે.

પછી ક્યારેક તેનું કલબલતું કુટુંબ વધેરાઈ જાય છે. પીરિયડ. તેના કલ્પાંતમાંથી

કરુણરસનું કારખાનું ઊભું કરવાની કવિની કામના નથી. બતક ખરખરો કરવા ન બેસે. વિષાદનું લખલખું આવે લગાર, અને ચાલી જાય.

દરેક મોત પર જિંદગી નિઃશ્વાસ તો નાખે છે, પણ સ્વાસ રોકી નથી લેતી. મોતની બીજી જ પળે બતક નવા માતૃત્વ તરપ વળે છે. પ્રભુનું તેને માટે આ જ ફરમાન, અને તે યુગે-યુગે ઈશ્વનરી અબૂધ નવવધુ બની રહે છે.

હરિવંશરાય બચ્ચને લખ્યું,

ક્યા હવાએં થીં કે ઉજડા પ્યાર કા વહ આશિયાના
કુછ ન આયા કામ તેરા શોર કરના, ગુલ મયાના...

જો બસે હૈં વે બિછડતે હૈં પ્રકૃતિ કે જડ નિયમ સે
પર કિસી ઉજડે હુચે કો ફિર સબાના કબ મના હૈ
હૈ અંધેરી રાત, પર દીવા જલાના કબ મના હૈ?

‘બતક’ નીડનું પુનર્વસન કર્મયોગની ફિલસૂફીની નહિ, કુદરતી ક્રમે કરે છે.

ઘર-કુટુંબને જ સાચવી બેસી રહેતી, દેશ-પરદેશના વ્યવહારો ઓછા સમજતી,
સંતાનો માટે જાતને ઓગાળી નાખતી, ગભરુ, રૂઢિચુસ્ત સ્ત્રીઓને આ કવિતામાં
બતકને સ્થાને જરા કલ્પી જુઓ તો...

ભાવ પ્રતિભાવ - નીતિન મહેતા

ચળકતી હવામાં ધુજતી બપોરને

ગૂંથતા હોઈએ

મન તો ઊડા ઊજ કરે

પ્રશ્નો તો ઘણા થાય

સાલ્લું આપણા ફલાણા-ઢીંકણાનું શું થશે?

કાલે 9-35ની ફાસ્ટ ટ્રેનમાં જગ્યા મળશે કે નહીં?

આ વખતે રેશનિંગમાં કેવા ચોખા મળશે?

બાજુવાળા મનુભાઈની ટીકરીના લગ્નમાં શું આપીશું?

આવા ને તેવા સાલ્લા ઘણા પ્રશ્નો થાય
કવિતામાં તેની કંઈ વાત થાય?
પણ બેઠા છીએ
ને જોઈએ છીએ બધું
કોઈ આવે ને જાય છે
કોઈ ઊભે છે ને બેસે છે
કોઈને જે કૈં કરવું હોય તે
કરે છે
પણ આપણે તો બેઠા છીએ
ને કોફી પીએ છીએ
ને જોયા કરીએ છીએ અરીસાની જેમ બધું

દીવો મનમાં ટમટમે છે.

શું થશે જગતનું કે આપણું?

શી ખબર?

ફરવા આવ્યા છીએ

ને ફરીએ છીએ અહીં ત્યાં

આપણે તો બેઠા છીએ

કોફી પીતા ને માથું ખંજવાળતા ફોગટના.

મન તો બંધાય પણ ખરું

મન તો રહેંસાય પણ ખરું

મન તો વળી મુંઝાય પણ

ને રઘવાયું થાય ને રાજી પણ થા
તેનું જે થવાનું હોય તે
થવા દઈએ
વારંવાર મને આમ થાય છે
મારા મનમાં તેમ થાય છે
તેમ લવલવાટ કરી
ભાષાની પત્તર શું ખાંડાખાંડ કરવાની?
વળી કોઈ વિવેચક પાછા
ભાષાપ્રજ્ઞ કહે તો ?
તેથી તો એમ જ કોફી પીતા
બેઠા છીએ ને

જોઈએ છીએ સાંજના આકાશને
કોઈ આવે તેને આવવા દઈએ
જાય તેને જવા દઈએ
આપણે શું કરવાના
આપણે તો ઠાલા ઠોકાયા છીએ
અહીંયાં અત્યારે આ ક્ષણે
ભંગુરતાને હાથમાં રમાડતા
છીએ તે છીએ
અને નથી તો થોડા હોવાના?
તેથી તો કોફી પીતા ખોડાય છીએ
અહીંયાં અકસ્માતભરી હયાતીને

પાંપણમાં પટપટાવતા.
જગત ભલેને જખ માર્યા કરે
આપણે તો એમ જ
અમથા બેઠા છીએ
કોલ્ડ કોફી વિથ આઈસક્રીમ હાથમા લઈને.

– નીતિન મહેતા

પ્રશ્ન: આ કવિતા દ્વારા કવિ શું કહેવા માગે છે?

ઉત્તર: કવિ કશું કે'વા માગતા નથી. બેઠા છે બસ, ટાંટિયા પર ટાંટિયો ચડાવીને,
કોફીની ચુસકી ભરતા.

પ્રશ્ન: એટલે કવિને કશું જ કહેવું નથી?

ઉત્તર: કે'વું છે એટલું જ કે કશું કે'વા જેવું નથી. મન તો ઊડાઊડ કરે, વલવલે, રાજી થાય, રેસનિંગમાં ચોખા નથી ને મનુભાઈને ત્યાં મેરેજ છે, એ કેં ટોપિક ઓફ કોન્વર્સેસન કે'વાય? શું આપણું ગજું કે ભ્રેમાંડ વિસે ડાઈડાઈ વાત્યું કરીએ?

પ્રશ્ન: કવિ કેવાં-કેવાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત છે?

ઉત્તર: કહ્યું ને એક વાર, કશું કરતા બરતા નથી કવિ, કવિ તે વળી શું કરી સકવાના? એ તો ઠાલા ઠોકાણા છે, ભંગુરતાને હાથમાં રમાડતાં, અકસ્માતભરી હયાતીને આંખમાં પટપટાવતા. ફરવા આવ્યા છે, ને ફરે છે, અહીં- 'ત્યાં, અરીસા

જેવા છે એ, ઘણાં બધાંના હાથોમાં છે પણ એમના હાથમાં કશું નથી. ઘટનાઓ ઘટે છે એમની આસપાસ પણ એમના થકી ઘટતી નથી. ખાંસવા ને છીંકવા સિવાય તેઓ ખાસ કશું કરી સકતા નથી.

પ્રશ્ન: આ કાવ્યનું ભાષાકર્મ તપાસો.

ઉત્તર: કેમ ભાષાની પત્તર ખાંડવા બેઠા? તમે ચકલીનું કે માખીનું કે છીપલાનું ભાષાકર્મ તપાસો છો?

ઠીક છે, માણસ છે, કવિ છે, જરા જુદી રીતે વાત કરે, એના જ તો પૈસા મળે છે. એને. ઉજાસવાળી બપોરે પવનમાં બેઠા છીએ, એવું ન બોલે. ચળકતી હવામાં

ધરુજતી બપોરને ગૂંથવાની વાત લખે.

ઘંટીઘૂંટીને, બે'લાવીને કે'વાનું મન થાય એવી વાત્યું તો વ્યાસ મારા'જ ને વાલ્મીકિ બાવાના નસીબમાં. આજકાલના કવિએ બોલચાલની ભાસાથી જ ચલાવવું પડે. શબ્દો ફફડ્યા લકરે ફૂદાંની માફક. કવિ શું બોલી ગયા, એક ઝેટકલી, એ યાદ ના'વે પણ વાતાવરણનો સવાદ રહી જાય. હવે તમારે આપટામાં ભીંજાવું છે કે ટીપાં ગણવાં છે?

પ્રશ્ન: આ કવિતાનો ભાવ સ્પષ્ટ કરે એવાં બીજાં અવતરણો આપો.

ઉત્તર: નહિતર તમે સારા માર્ક નહિ આપો, એમ? અમે માર્કસવાદી નથી, નહિ

આપીએ ક્વોટેસન-બોટેસન. નથી જોઈતા માર્ક, કે તાળીઓ, કે વાચકોના પત્રો.
લીવ મી અલોન. અમને પડ્યા રે'વા દો હાથમાં લઈને કોફી, કોલ્ડ, વીથ
આઈસક્રીમ.

वहवाया - नीरव पटेल

...अे मशालो सलगी भागोलचे
...अे ढोल वाज्युं,
....अे टोणुं आव्युं,
....अे धारिया, भालानां इणां यमके.
....अे धूणना गोटा उड्या अंकाश....
ल्या भागो, ल्या भागो, ल्या भागो,
ल्या घाड पडी ल्या भागो,
अल्या टेरिया आड उपर ना यढे,
अे तो अेक आटके थड होतुं ने'छुं.

લ્યા ભાગો લ્યા ભાગો લ્યા ભાગો.
હાળા ખાડામાં ના હંતાવ,
નહિ તો લ્યા ધરબાઈ જ્યા હમજો.
લ્યા, ફૂવાનું ઢાંકણું કુણ ઢાંકે...
નહિ તો આ બધાં ઊંચાં કરીને ડપા ડફ પાણીમાં.
લ્યા ભાગો, લ્યા ભાગો, લ્યા ભાગો,
ન'નો કે'તો ક પંછાયો ના પાડો
ન'તો કે'તો ક કોરે મોરે હેંડો
માળાં માંને જ નહિ—
શેરમાં કોપ ચા પીછો કે જાણે હઉ હરખાં!
લ્યા આયા, લ્યા આયા, લ્યા આયા,

લ્યા ભાગો, લ્યા ભાગો, લ્યા ભાગો.
મારી ડોશી, લ્યા મારી ડોશી, લ્યા ડોશી-
ડોશી ભાગ, તારો બાપ પડ્યો પંછવાડ
ઘોડ હોડા ઘોડ,
તારો કાળ પડ્યો તારી પૂઠે
લ્યા આ બાયડી,
માળી ચ્યાં થઈ ગાભણી અટાણે-
હેંડ હાકું હેંડ
નહિ તો પેઢામાં લાત ભેળાં હેઠાં
તું ન તારો મેઠિયો ગરભ.
અલ્યા... બચારી બલાડી...

રોઈ રોઈને મરી જાહે
લ્યા માળા' તમે તો મને ય મારી નંખાવશો.
હાળા, કાળિયા તારા કાળ હાંજું ચ્યાં ધોડ્યો
હાળા ધોડ મારી પૂંહે પૂંહે,
પૂંછડી ઘાલી કાઢ હડી
દોડો લ્યા દોડો દોડો
....એ માળાં વરૂતો દોડી પુગ્યાં-
લ્યા માર્યા લ્યા માર્યા લા માર્યા
લ્યા માર્યા લા માર્યા લ્યા માર્યા
રે'વા દો બાપલા રે'વા દો બાપલા
રે'વા દો જોરૂભા,

રે'વા દો જટાજી,
રે'વા દો કાંતિભઈ,
અમે તમારી ગાય બાપા,
અમે તમારાં છોરાં બાપા,
અમે તમારાં વહવાયાં બાપા.
રહેવા દો બા...પ..લા...આ...

– નીરવ પટેલ

આ 'દલિત' કવિતા છે એમ કહીને છૂટી નહિ જવાય. આપણે આ કવિતાને
કવિતા તરીકે તપાસીએ?

શરૂઆતની પંક્તિઓથી જ મશાલો ભડકી, ત્રમત્રમ્યો ઢોલ, ટોળું ત્રાટક્યું. ‘એ ઢોલ વાગ્યું’ પછીની ઉક્તિઓ ધ્રુબૂકતા ઢોલના દ્રુત તાલે બોલાઈ છે. આરામ ખુરશીને અઢેલીને નહિ, ભાગતાં હાંફતાં લખાઈ છે આ કવિતા. ‘લ્યાં ભાગો, લ્યા ભાગો, લ્યા ભાગો’થી તાનપલટો-લય દ્રુતમાંથી દ્રુતતર થાય છે.

ધારિયાં-ભાલાં જોઈને સામા થવાની વાત જ ક્યાં છે? નાસતાં ભાગતાં વહવાયાંનો આ સામાજિક દસ્તાવેજ છે, સુપરમેનની કોમિક પટ્ટી નહિ. કવિને વીરરસનાં બણગાં ફૂંકવામાં નહિ, સમાજનો સાચેસાચો અહેવાલ આપવામાં રસ છે.

હુણોનું લોહી તરસ્યું ટોળું આતો. ઝડ પરથી ઝટકે, ખાડે જીવતાં દાટે, ફૂલે
 ડફાડફ ડુબાડે... પણ એક મિનિટ, આ હુણો નો'ય. આ તો આપણે છીએ.
 દુષ્યન્તકુમારના શબ્દોમાં કહીએ તો 'ઈન્સાનોં કે જંગલ મેં કોઈ હાંકા હુઆ
 હોગો.'

જેમની મારપીટ કરાય છે તેમનો ગુનો શો છે, વારુ? ગુનો એ કે સમાજમાં હબ્યાં
 મબ્યાં. આવી ભૂલ થાય? શેરમાં કોપ યા પીઘો ક જાણે હઉ હરખાં!' સૌ મનુષ્યો
 સમાન છે. - શહેરની લોકલમાં, શાળાના પાઠ્યપુસ્તકમાં, અને દેશના
 બંધારણમાં. બીજે બધે ઠેકારણે તો જ્યોર્જ ઓરવેલે કહ્યું તેમ, ઓલ મેન આર
 ઇક્વલ, બટ સમ આરમોર ઇક્વલધેન ધ અધર્સ.

ડોહા-હોડીને ગાભણી બાયડીમાં કે 'ગાંડમાં પૂંછડી ઘાલી' હડી કાઢતાં ફૂતરા-બલાડીમાં અટાણે ઝાઝો ફેર નથી. સવણો એકની એક જિંદગીની પછાડી પડ્યા હોવા છતાં વહવાયાને બાપડી બલાડીની ફિકર છે, જેને આમેય નવ જિંદગી હોય છે. માથે ભમતા મોતની રુક્ષ બોલી કવિએ અદલોઅદલ ઉતારી છે - હાળા, તારો બાપ, હેંડ, હાહુ, માળાં વરૂ...ડેન્યરની જેમ રેડીમેડ જીભ પહેરનારા કવિઓ ક્યાં નથી હોતા! પણ અહીં નીરવ પટેલે પોતાની જીભે બોલી બતાવ્યું છે.

અંતે આક્રમણકારો તો ઓળખીતા નીકળ્યા: જોરૂભા, જટાજી, કાંતિભઈ... આ બધ આપણો જીવ લેશે? પણ જોરૂભા એ જોરૂભા નથી, સળગ્યા છે; જટાજી ધ્રૂબૂકે છે; કાંતિભઈ ચમકે છે ફળામાં. (નામો ફરી વાર વાંચો. કેવા સંપીલા છે ત્રણેય વણો,

સિતમ કરવામાં.)

‘બા....પ...લા...આ..’ પોકાર પછી કવિતામાં ધારિયું અને વાચકચિત્તમાં કલ્પનાશક્તિ કામે લાગે છે.

સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રે ‘આ માણસ મદ્રાસી લાગે છે’ નાટક લખેલું. દલિતોને જાગૃત કરતા ‘મદ્રાસી’ સાહેબને અંતે ફાંસીએ લટકવું પડે છે. પાછળના ખેલોમાં, કોઈ કારણસર, સિતાંશુભાઈએ નાટકનો અંત બદલી નાખ્યો; હવે વેઠિયાઓ બળવો પોકારીને ‘મદ્રાસી’ સાહેબને ફાંસીને માંચડેથી ઉગારી લે છે. નાટક અને જિંદગીમાં આટલો ફેર. નાટકમાં અણગમતો અંત બદલી શકાય છે.

હોમર - રડયાઈ કિપ્લિંગ

પોતાનું વાજિંતર છેડતાં પહેલાં હોમરે સાંભળ્યાં હતાં
દેશદેશાવરે ને દરિયે ગવાતાં કૈંક ગીત
તેમાંથી જે ગમ્યું એ તેણે ગજવે ઘાલ્યું
મારી માફક
બકાલુ વેચતી છોકરીઓ અને માછીમારો
ભરવાડો અને ખલાસીઓ
સૌએ ઓળખી કાઢ્યાં નવે નામે ગવાતાં આ પુરાણાં ગીતો,
પણ ચૂપ રહ્યાં તેઓ - તમારી માફક

તેઓ સારી પેઠે સમજતાં હતાં તેની તફચંડીને,
 તેય જાણતો હતો કે તેઓ જાણે છે
 છતાં તેમણે ન ખોલ્યું મોઢું કે કર્યો કોઈ ઉઠાપોહ
 માત્ર આંખ મિંચકારી હોમર સામે અને
 તેણેય સામે મિંચકારી
 તમારી-મારી માફક.

– રડચાર્ડ કિપ્લિંગ

હોમર ‘ઇલિયડ’ અને ‘ઓડિસિ’ મહાકાવ્યોનો સર્જક. કવિઓનો કવિ. તોય રડચાર્ડ
 કિપ્લિંગ તેના ‘લાઈર’ વાજિંત્રના તાર સાથે અટકચાળું કરવાનું ચૂકતા નથી.

હોમરે ગ્રીક મહાકાવ્યો રચ્યા કેવી રીતે? અમારા ખબરપત્રી કિપ્લિંગે આ શખ્સ હોમરને બકાલું વેચતી છોકરીઓ અને માણસો પાછળ સંકાસ્પદ હાલતમાં ફરતો જોયો હતો. જડતી લેતાં તેની પાસેથી લોકગીતોના ઢાળ-છંદ, તથા દંતકથાઓના પ્રસંગો-વિચારો મળી આવ્યા હતા.

અસલમાં જ્યારે જ્યારે હોમરનાં કાવ્યો એથેન્સ, મેસેડોનિયા અને ટ્રોયના પરગણાંઓમાં ગવાતાં ત્યારે ગ્રામવાસીઓ અને ખારવાઓ હોમરની 'ચોર' પારખી તો જતા પણ એક ઉદાર ષડયંત્રમાં સામેલ થઈને આંખમિંચામણાં કરતા. (આમાંયે પાછી રમૂજ. હોમર હતો અંધ, આંખમિંચામણાં ન તો કરી શકે, ન જોઈ.)

આ કવિતા કડવી ન બનતાં હળવી બની, કારણ કિપ્લિંગ પેટ છુપાવ્યા વિના કહી દે છે કે ચાર, મેંચ હોમરવાળી કરી છે. અને તમેચ ગ્રીસના લોકોની જેમ મારી બાંધી મુઠ્ઠીનું મૂલ્ય આંકી જાણ્યું છે.

કિપ્લિંગે ગીતો લખ્યાં - સિપાહીઓનાં, ખલાસીઓનાં, એજિનિયરોનાં. મિત્રો પાસેથી તે બેલાડ અને ફૂચગીતોના ઢાળ શીકથષો દિવસો સુધી ગણગણતો રહેતો અને પછી કવિતા લખતો. આ દોષ નહિ, કાવ્યલેખનની એક પદ્ધતિ છે. માટે જ તો અંગ્રેજી પ્રજાએ કિપ્લિંગનાં કાવ્યો ખભે ઊંચક્યાં.

કિપ્લિંગ એ હોમરની જેમ આધુનિક ગુજરાતી કવિતામાંથીયે દૃષ્ટાંતો આપી

શકાય. (હોમરનો ઝભ્ભો જો ખેંચી શકાય, તો સમકાલીનોનાં ટી-શર્ટ નહિ?)

પ્હોર સુધીતો સલામત હોય છે, રાત એક સુંદર ઇમારત હોય છે

ચાંદની ડાળીએ ચકલી ચાંદીની, રાતની પણ શી રિયાસત હોય છે!

આ પંક્તિઓ લખી છે મેં, પણ ભૂલેયૂકે દાદ આપવી હોય તો પરવાનગી લેવી

પડશે વોલ્ટર ડ લા મેરની:

સ્લોલી, સાયલન્ટલી નાવ ધ મૂન

વોક્સ ધ નાઈટ, ઓન હર સિલ્વર શૂન

ધીસ વે એન્ડ ઘેટ, શી પિયર્સ એન્ડ સીઝ

સિલ્વર ફૂટ અપોન સિલ્વર ટ્રીઝ

રિલ્કેએ ‘વોઈસિસ’ નામે એક કાવ્યગુચ્છ લખ્યું, જેમાં ભિખારી, આંધળો, રક્તપતિયો, વિધવા, અનાથ વગેરેનાં નવેક ઉક્તિકાવ્યો છે. રિલ્કે શ્રી નિરંજન ભગતના પ્રિય કવિ છે. નિરંજનભાઈના ‘પાત્રો’ કાવ્યમાં પણ ભિખારી, આંધળો, રક્તપતિયો, વેશ્યા અને ફેરિયાનાં ઉક્તિકાવ્યો છે. રિલ્કેનો ‘ઇડિયટ’ કહે છે: ઘે સે નર્થિંગ કેન હેપન. ઘેટ્સ ગુડ. નર્થિંગ કેન હેપન. નિરંજનભાઈનો ફેરિયો કહે છે: જો કે મને સૌ ફેરિયો કહે છે છતાં ફરતો નથી, પણ એમ તો મારું નસીબે ક્યાં ફરે છે?

રિલ્કેનું એક ટૂંકું કાવ્ય: ઓલ ઓફ યુ અનડિસ્ટર્બ્ડ સિટીઝ... શત્રુએ ઘેરી લીધેલા નગરની તેમાં વાત. સિતાંશું યશશ્ચંદ્રનું ભાષાના બળુકા ઉતાર ચઢાવવાળું

દીર્ઘકાવ્ય 'ઘેરો' વાંચીએ ત્યારે રિલ્કેની કવિતાના પ્રસંગ અને ભાવ સાંભરે.

કોઈકે કહ્યું કે મૌલિક વિષયો ત્રણ-ચાર જ છે, તેના પર ત્રણ-ચાર હજાર વર્ષોથી કવિતાઓ ઝુડાય છે. સૈકાઓનો પડછાયો લખનારાનેય અણસાર ન આવે એમ શબ્દો પર પડી જાય. જ્યારે કોઈ દાવો કરે કે હું તદ્દન મૌલિક લખું છું, ત્યારે એ તદ્દન ખોટું કહે છે અથવા તો તદ્દન ખરાબ લખે છે.

એક જંગલ है तेरी आंभों में
मैं जहां राह भूल जाता हूं

દુષ્યન્તકુમારનો આ શેર વાંચીએ ત્યારે શોભિત દેસાઈના અંદાજે-બયાંનું સ્મરણ

શાય:

આંખ જેવું જે પ્રથમ લાગ્યું હતું.
એ સમસ્યાઓનું જંગલ નીકળે

હેમેન શાહે લખ્યું:

ત્યાં હું અને તું મઝન, દરિયો, ફીણ-કટ
જોઈ મલકતી કન્યા ગ્રામીણ-કટ
ઘોડા ઉપર વ્હેલી સાવરે નીસર્યા
ધુમ્મસ ખસે, નજરે પડે છે ખીણ-કટ

સમંદર કિનારેના ખડક પર થોમસ હાર્ડી અને તેની પત્ની એમાની ઘોડેસવારીનું વર્ણન 'બીની ક્લિક્' કાવ્યમાં છે, તેનું ઉપરોક્ત પંક્તિઓ સાથે સામ્ય દેખાય.

આવાં ઉદાહરણો મારાં નહિવત્ લખાણોમાંથી એ શોધી કાઢીને અન્ય સાહિત્યકારો જાહેર કરી શકે. પરંતુ તેઓ ફક્ત આંખ મિચકારે છે, અને હું સામી મિંચકારું છું, ઔર સબસે બડી ચૂપ.

મેક્સિકોની ખીણ - ઓક્તાવિયો પાઝ

દિવસ છતી કરે છે એની પારદર્શ કાયા.
 તડકીલા પથ્થરને બંધાયેલું અજવાળું મને
 ખાંડીને મારો ભૂકો કરે છે એના વિરાટ
 અદૃષ્ટ હથોડા વડે. હું એક વિરામ માત્ર છું
 એક કંપનથી બીજા કંપનની વચ્ચે: એક
 જીવિત બિન્દુ, મારામાં આવી મળતાં
 એકમેકથી અલિપ્ત એવા બે દૃષ્ટિપાતોનાં
 છેદન આગળ બાઝેલું તીક્ષ્ણ અને શાન્ત
 બિન્દુ. શું એ દૃષ્ટિપાતો સમજૂતી કરે છે? હું

છું શુદ્ર અવકાશ, રણભૂમિ. મારા શરીરમાંથી
હું જોઉં છું મારું અન્ય શરીર. આ પથ્થર
ચળકે છે. આ સૂરજ મારી આંખો ફોડી
નાખે છે. બે તારાઓ એમનાં લાલ પીંછાં
લગાડી સમથળ કરે છે મારા એ ખાલીખમ
પોલાણો. ચળકાટ, પાંખોની જોડે ને એક
વિકરાળ ચાંચ. હવે મારી આંખો ગૂંજે છે.
ડોકિયું કરો એના ગીતમાં, ફેંકો તમારી
જાતને આ આગમાં.

– ઓક્તાવિયો પાઝ, અનુવાદ: મૂકેશ વૈદ્ય

મેં એક વાર કવિતા વાંચી. બીજી વાર વાંચી. ત્રીજી વખતે જોડ્યો ફોન

“હેલો મેક્સિકો? આ ઓકતાવિયો પાઝનું નિવાસસ્થાન છે?”

“યસ, યસ, બોલો”

“પેલું ખીણમાં તે દહાડે તમને શું થયેલું?”

“વ્હોટ? કઈ ખીણ?”

“કેમ, જાદુઈ હથોડાથી કોઈ તમારી પિટાઈ કરતું’તું, ત્યાં બે તારા આવ્યા, એક લાલ પીંછાંવાળો ને બીજો વિકરાળ ચાંચવાળો અને સમજૂતી થઈ ન શકે એટલે

તમારે અગ્નિસ્નાન કરવું પડ્યું, એ બધું...”

“ક્યા સ્ટુપિડે તમને આવું કહ્યું?”

“તમે જ ‘મેક્સિકોની ખીણ’ કવિતામાં.”

“ઓહ, ઘેટ પોએમ. તેનું શું છે?”

“જુઓને, કુછ સમજ આયા, કુછ નહીં આયા. દિવસની પારદર્શક કાયા સુધી બરાબરહ. અમારા સુરેશ જોષીએ રાતની કાયાને કાળી અબનૂસ કહી. અંધકારનું ઉપરણું ઊતરતું જાય, સરે ધુમ્મસનો પાતળો પડદો, દિવસ ઉઘાડો પડે. નજર પહોંચે ત્યાં સુધી બસ વિરાન મરુભૂમિ, પથ્થરે પથ્થરે જાણે અજવાળાની ગાંઠ.

પછી તો આકાશે અદૃશ્ય હથોડો છે, કિરણોની છીણી છે, અને કવિ છે.”

“સો વ્હેર ઈઝ ધ પ્રોબ્લેમ? ફોન મૂકું?”

“છે, છે, ન મૂકતાં, રુટિન આસ્વાદો લખી લખીને હું થાકી ગયો છું. ફોનનો નુસખો કાપી નાખસો તો ક્યાં જઈશ? એક કંપન, બીજું કંપન, જીવિત બિન્દુ, દૃષ્ટિપાતનોનાં છેદન - આ બધું શું લખ્યું છે?”

“ઈમેજિન ઘેટ યુ આર સ્ટ્રેન્ડેડ ઈન એન એરિડ લેન્ડ. ઉજ્જડ ભૂમિ પર એક તમે, ને ઉપર આંખો પટપટાવતા બે તારા. બેયની નજર તમારા પર પડે, જસ્ટ લાઈક ઘેટ, એકસાથે. તેમની નજર એકમેકને છેદે એ બિન્દુ એટલે તમે.

ચૈતન્યની અનંત અને અવરિત ગતિએ અલ્પ સમય માટે ખાધેલો પોરો, એટલે તમે. ગેટ ઈટ?”

“એ હાં, કૈંક થોડું ઘણું... પણ વાંચતાં વાંચતાં આ સૂઝ્યું નહોતું હો...”

“તમે વાંચો છો જ ક્યાં? કાને પડતાંવેંત મોઢેથી વાહ થઈને દદડી પડે એવા વેલ-લ્યુબ્રિકેટેડ ગીત-ગઝલના તમે બંધાણી.તમને તો ખપેબબ્બે લીટીએ ઓર્ગાસમ”

“પાછા ખીણમાં ઊતરીએ? શરીરથી અળગા થઈને તમે પોતાનું શરીર જોઈ શક્યા. રણભૂમિ પણતમે અને આસપાસનો અવકાશ પણ તમે. ગરમીથી અસર,

બીજું શું? મનેય ચાર ડીગ્રી તાવ ચડેલો ત્યારે પોતાને જિસસ કાઈસ્ટ કહેતો થઈ ગયોલે. જ્યારે અહીં તો પવન સુકાઈને ખરી પડે તેવો તાપ. સૂરજે ડામ દઈને આખરે તમારી આંખો લીધી. પોપચામાં ટપક્યો રાતો ઉજાસ. વગર આંખના ખાડા બે તારાઓએ જાણે પીંછે પૂંછે પૂર્યા. કેકટ?”

“લુક બ્રધર ‘મેક્સિકોની ખીણ’ એક અનુભવ છે, ટુરિસ્ટ ઇન્ફર્મેશન નથી.”

“પછી ક્ષિતિજો ભરતી, પાંખે, તીણી ચાંચે, ઊડતો આવ્યો સૂરજ — વિકરાળ અનુભવથી ડંકાયેલી કવિતા તમને ગૂંજતી સંભળાઈ આંખોના ખાલી ગુંબજોમાં કેવું દાહક ગીત— આહ, મનેય આંખોનું ગૂંજન સંભળાય છે...”

“તમને સંભળાય છે ફોનનું બીપર. સિક્સ મિનિટ્સ ઓવર.”

“શું? ભલે કવિ, કેટલીક સૂક્ષ્મ પંક્તિઓ લખવા બદલ અભિનંદન.”

“તમારા કોન્ગ્રેચ્યુલેશન્સ હું જરૂર મિ. પાઝને પહોંચાડી દઈશ.”

“પહોંચાડી દઈશ? તે તમે ઓક્તાવિયો પાઝ નથી?”

“નહિ રે, હું તો તેમનો હેડ ફૂક — રસોઈયો. યુ. સી, સાહેબને નોબેલ પ્રાઈઝ મળ્યું ત્યારથી તેમના અંકલથી માંડીને આલ્સેશિયન, બધા કવિતા કરવા માંડ્યા છે.”

“એક રસોઈયા થઈને તમે...”

“व्हाय नोट? तमारा मुलकमां कविता लभता माएसो आस्वाद लभी शके तो आ
स्वादनो माएस कविता केम नहि?”

ત્રિપટીઓ - હેમેન શાહ

કોયલો છેડે સૂરીલા દોરને,
આમ્રવૃક્ષો તો વધાવે ઠેરઠેર,
તુર્ત મારે મંજરીની મ્હોરને!

વેગળી અચરજની અલ્મારી થશે,
ઘર નવું સજશે હવા-ઉજાસથી,
પંખીનો પરિવાર વસ્તીર થશે.

વૃક્ષ ચાલ્યું સ્કંધ પર ચકલી લઈ,
પ્હાડ પણ દોડ્યા ઝરણ પડતાં મૂકી!
કોણ આવ્યું મ્હેક આછકલી લઈ?

કેટલી લાચાર સૌરભ થઈ ગઈ,
બાગમાં તો સાવ હલ્કીફૂલ હતી,
કાચની શીશીમાં હતપ્રભ થઈ ગઈ!

દંડ એનો આજ મોંઘેરો ભરો,
ઊગવાની આપી'તી કોણે રજા?
પાનખરમાં પર્ણનો વેરો ભરો.

સારા-નરસાના કશા પરદા નથી,
વિશ્વનું પ્રતિબિંબ પરપોટો ઝીલે,
સાફદિલ તત્ત્વોને આવરદા નથી.

દાવ એક જ છે તો ખેલી નાખીએ,
પૃથ્વીના ગોળાનો એક છેડો લઈ
ભેદ ઈશ્વરનો ઉકેલી નાખીએ

– હેમેન શાહ

‘ત્રિપદી’ નામ વ્યાખ્યાત્મક છે: ત્રણ પંક્તિનું મુક્તક.

કોયલના પંચમ ગાનથી આમ્રકુંજ જેવો મીઠો શ્રોતા ડોલી ઊઠ્યો. આંબે મ્હોરેલાં મજરી ને મોર સંગીત પર મંજૂરીની મ્હોર મારી બેઠાં. કવિએ શબ્દ પાસે કરાવેલો ‘ડબલ રોલ’ જુઓ.

પંખીનું ઘર કેવું હોય? 1:2:4ના મિક્સ વડે પૂરેલા આર. સી. સી. સ્બેબ ઉપર નીરૂ પ્લાસ્ટર કરેલી 9” ઈંટની ભીંતો? ના રે ના, ઉજાસના છાપરા તળે, હવાની દિવાલો વચ્ચે વસે તે પંખી. પંખી પોતે જ અચરજનું ઘર. વૃક્ષ જો પૂર્ણ વિરામ હોય તો પંખી ઉદ્ગાર ચિહ્ન ! વરસાદ પડ્યો, ડાળીએ ચકલી બેઠી, ડુંગર પરથી ઝરણાં વહ્યાં, ને માટીમાંથી સુગંધ આવી, એવા પત્રકારત્વના લખામનો અનુવાદ કવિતામાં આમ થઈ શકે: ચંચળ મ્હેક લઈને ભલા એવું કોણ આવ્યું, જેને મળવા

ખભે ચકલી બેસાડીને વૃક્ષ નીકળ્યું અને પર્વતના હાંફળા ફાંફળા હાતેથી ઝરણું છટકી ગયું?

પછીની ત્રિપટીમાં એક હળવો ફૂલ શ્લેષ. કુદરતનો સમાજવાદ પ્રમાણો – ઝાઝાં પર્ણ રળે, તે ઝાઝાં પર્ણ ઝરે. ખરવું એ ઊગવાનો આખરી અંજામ. રોમિયો — જ્યુલિએટની કબર પાસે શેક્સપિયરનું એક પાત્ર બોલે છે: દીઝ વાયોલન્ટ ડિલાઈટ્સ હેવ વાયોલન્ટ એંડ્સ, જાણે કોઈ ફૂર ઈશ્વર ત્રિશૂળ ઝાલીને શિક્ષા કરવા બેઠો છે. લાઈક ફ્લાઈઝટ્ટ વોન્ટન બોટ્ઝ આર વી ટુ ગોડ્સ: ધે કિલ અસ ફોર ધેર સ્પોર્ટ! જેમ રખડુ છોકરાઓ મજાક મસ્તીમાં માખીને મારે, તેમ દેવતાઓ આપણને.

છેલ્લી ત્રિપટીમાં પૃથ્વી ઊનના એક વિરાટ દડા જેવી દેખાડાઈ છે. કવિ કહે છે, બસ, એક છેડો ખેંચો. ઈશ્વરનું ઊખાણું ઊકલી જશે. કોઈ પણ એક છેડેથી વિશ્વને ઊકેલી શકાય. કૃષ્ણે ત્રણ તો બતાવ્યા: ભક્તિયોગ, કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ. કેટલાક છેડા સાહિત્યિકોએ કલમવગા કર્યા: પ્રકૃતિ પ્રેમ, સ્ત્રી-પુરુષપ્રેમ, માનવસમસ્ત પ્રેમ....

રહસ્યોના પર્દાને ફાડી તો જો

ખુદા છે કે નહિ, હાક મારી તો જો.. - જલન માતરી

ત્રિપટી દોડ સહેલી નથી. એટલે, કોઈ સફળ ત્રિપટી લખે ત્યારે કહેવું પડે: શ્રી ચિયર્સ!

પ્રશ્ન તુજ - સુન્દરમ્

ઘણા કહેશે. 'આવો પ્રણય ન કદી હોય ઉચિત.
 કશા વિશ્વાસેથી મિલ જગતે યોજિત કર્યું,
 ક્યા અર્થે ને ત્યાં કઈ વિધ તમારું ચિત ફર્યું,
 ક્યા પાટે બીજે ચડી જ ગઈ ગાડી અકલિત!'

તં યે શું કહેશે તે કઠિન કરવું કલ્પન હવે
 કંઈ આવું: 'દ્રોહી! મુજ હૃદયના ભાવ અવળા
 બધા વાંચ્યા, તારા મગજ તણી કેં વૃત્તિ ચપળા

રહી નર્તી, તારી વિકૃતિ ઉરનાં જલ્પન લવે'

મને આવી તેવી નહિ સમજ, હું માત્ર સમજ્યો-
પડ્યો જ્યારે પ્હેલો મુજ તૃણમયી સૃષ્ટિ દહતો
અજાણ્યા વહ્નિનો કણ, ક્ષણથી તે વૃદ્ધિ ગ્રહતો
રહે, તેવાં મારાં હવિ અરપવાં. ના ભય ભજ્યો.

પછાડ્યો મેં તારે ચરમ રણતો સ્નેહ મુજનો,
સુનેરી સિક્કા શો. અવ શું કરવું - પ્રશ્ન તુજનો!

— સુન્દરમ્

ચાળીશ વર્ષ નાનોસૂનો સમયગાળો ન કહેવાય કવિની કારકીર્દિમાં. કલાપી, મણિલાલ, રાવજી, બાયરન, શેલી, રુપર્ટ બ્રુક, એડવર્ડ થોમસ અને કીટ્સ તો જન્મી, ગાઈ, અને મરીયે ગયા ચાળીસ પતતાં પહેલાં. 1951માં 'યાત્રા' પછીનાં ક્રમાંકનો સુન્દરમનો કાવ્યસંગ્રહ 'વરદા' છેક હમણાં બહાર પડ્યો, મરણોત્તર, બે કાવ્યસંગ્રહ વચ્ચે ચાળીસ-ચાળીસ વર્ષનું અંતર રહ્યાનો અન્ય કિસ્સો સાંભળ્યો નથી; આ વિક્રમ તોડવાનું સદ્ગાઝ્ય પ્રભુ કોઈને ન આપે.

કેટલાક પ્રેમસંબંધો સમાજને માન્ય હોતા નથી. કુટુંબ અંદરના, જ્ઞાતિ બહારના, ઉંમરના મોટા તફાવતવાળા, ગુરુ-શિષ્યોના, લગ્નેતર, શારીરિક કજોડાના... નિષેધની પોથી મોટી છે. તકલીફ એટલી કે હૃદય અઠી અક્ષરથી આગળ ઉકેલી

શકે તેટલું વિદ્વાન ક્યાં છે?

પ્રેમકાવ્યો આત્મલક્ષી હોય. પરંતુ આ સોનેટમાં જગત શું વિચારતું હશે, પ્રિયાના મનમાં શું રમતું હશે, તેનું કથન પણ થયું છે. એ વિધાનો ઘસાયેલી - ચવાયેલી ભાષામાં મુકાયાં હોવાથી કવિનો તે પ્રત્યેનો તુચ્છકાર અછતો રહેતો નથી: “આવો પ્રણય તે કંઈ ઉચિત ન કહેવાય, કેવા વિશ્વાસેથી તમને ભળાવ્યાં હતાં, ને તમારું ચિત્ત કઈ ગમ ફર્યું, અવળે જ પાટે ગાડી દોડાવી, મારી સાતે દ્રોહ કર્યો, અરેરે, આવી માનસકિ વિકૃતિ...”

(સુન્દરમનો શિખરિણી જુઓ. વાક્યો એક પંક્તિથીબીજીમાં અનાયાસે દડી જાય

છે, 1-4 અને 2-3 પંક્તિઓમાં પ્રાસ-જોડકાં હોવા છતાં બોલચાલની લઢણો સચવાઈ છે.) દુનિયાનું આ પેટીપેક ડહાપણ સ્વાનુભવસિદ્ધ નથી, એટલે ઉપલકિયું લાગે છે.

‘લૈલા કો દેખો મજનૂ કી આંખોં સે’ એ તો ખરું લેકિન મજનૂ કો ભી દેખો મજનૂ કી આંખોં સે.

मैंने मजनू पे लडकपन में असद
संग उठाया था के सर याद आया
(गाबिल - असद)

પથ્થરથી મજનૂનું માથું ફોડવા જનારનો હાથ એ વિચારે શંથી જાય છે કે મારે માથે પ્રેમ સવાર થસે એ દિવસનું શું?

મજા એમ છે કે કાવ્યનાયક પોતાના બચાવમાં એકેય દલીલ કરતો નથી. પ્રેમને વાજબી ઠેરવવા માટે એ કોઈ કારણ આગળ ધરતો નથી, સિવાય કે પ્રેમ. જે કાર્ય છે, તે કારણ પણ છે.

કાજળભર્યાં નયનનાં કામણ મને ગમે છે.
કારણ નહીં જ આપું, કારણ મને ગમે છે.
(અમૃત ઘાયલ)

આકર્ષણના અંગારથી અસ્તિત્વનાં ખડલાકડાં ચેતી ગયાં છે: કવિ હોંશે હોંશે
 હોમાય છે. આ વહિ પ્રિયતમાને લીધે પ્રકટ્યો એ ખરું, તોય વહિ અજાણ્યો છે. બે
 ચક્રમકમાંથી પ્રકટતી હોય તોય ચિનગારી એ ચક્રમક નથી.

કવિ પોતાના સ્નેહનો અર્ધ્ય પ્રિયાના ચરણે ચડાવી રહ્યા છે તે દૃશ્યને ‘પોઝ’ની
 ચાંપ દબાવીને બારીકીથી જુઓ. પ્રિયાના સૌંદર્યનો સ્વીકાર છે, ‘હૃદયજલની
 અંજલિ’ તેને ચડાવાય છે. પણ એક મિનિટ, દીનભાવ પલટાય છે
 સ્વામીભાવમાં. નિજ સ્નેહના સુનેરી સિક્કાને કવિ પછાડે છે, મગરૂરીથી.
 કલાપીની જેમ સુન્દરમ્ પણ દ્વિધામાં છે કે ચારી-ગુમાલી શું કરું તારી સનમ?
 ગાલે ચૂમું કે પાનીએ તુને સનમ?

ડાહ્યા-ડાહ્યા જગત સામે પ્રેમનો સો ટચનો સિક્કો પચાડીને કવિ પડકાર ફેંકે છે —હા, હું પ્રેમ કરું છું, થાય તે કરી લ્યો, જાઓ! ‘પોઝ’ની ચાંપ છૂટી જાય છે, સૈકા પર સૈકા રિવાઇન્ડ થતા જાય છે, આ તો ‘અનારકલી’નો શોટ: અકબરી સૈન્યો સામે સમશેર તાણીને ખડો છે. શાહજાદો સલીમ. થોડા વધુ સૈકા રિવાઇન્ડ – ‘ક્લિયોપેટ્રા’ની ફેઈમમાં ઓગસ્ટસ સિઝરના જિલિયન્સને યુદ્ધભૂમિમાં એકપંડે લલકારતો ઘોડેસવાર: માર્ક એન્ટની.

કવિનો પ્રેમ ખોટો સિક્કો નથી, સુવર્ણમુદ્રા છે. (‘ચરણ રમતો સ્નેહ’માં ખણખણાટ સંભળાયો?) પણ પ્રેમ શું બિકાઉ વસ્તુ છે? (સિક્કો, ભલે તે સોનાનો કેમ ન હોય, સ્નેહને ખરીદી શકે ખરો?)

સ્નેહ સત્ય છે, ભૂમિથી એક વેંત અદ્ધર ચાલે છે તેનો રથ, અવઢવના કળણમાં
ફસાતો નથી. એટલે કવિ કેશ ઉછાળીને અપરાધભાવ વગર કહી દે છે — હું તો
તને ચાહું છું. હવે આગળ શું કરવું એ તારો પ્રશ્ન, ઘેટ્સ ચોર પ્રોબ્લેમ?

દત્તકવિધિ - એરિક ફીડ

સંતાન વગરની

અને કિરણોથી વાંઝણી થઈ ગયેલી સ્ત્રીઓ

પોત પોતાના પતિઓ સાથે

શબઘરમાં આવી.

તેમણે કાર્બોલિક એસિડ સૂંઘતાં સૂંઘતાં

જાહેરાત વાંચી:

એકેય ઘર

બાળક વિનાનું ન હો!

મોંઘા માયલાં કેટલાંક તો જીવતાં જેવાં જ લાગે

જોકે ઘણાં ખરાં ફિક્કાં પડી ગયાં હતાં
કે ખૂટતાં હતાં અવયવો
પરંતુ ગરીબમાં ગરીબ અરજદારોનેય
ખાલી હાથે પાછું જવું ન પડ્યું
તેમને મળ્યાં નિઃશુલ્ક
માટલી ભરીને બાળકોનાં અસ્થિ
દરવાજે જાહેરાત ઝૂલતી હતીઃ
સર્વને માટે બાળકો!
ઘેરાયેલા વાદળ નીચે
નવી હિંમત બાંધી નીકળ્યાં તેઓ
લપેટેલ બાળકો સાથેની બાબાગાડી ચલાવતાં

કે માટલી ઊંચકતા

અને એકબીજાને કહ્યું તેમણે: ‘મમ્મી-પપ્પા’

— એરિક ફ્રીડ

કિસ્સો આટલો છે: અમુક બોબ્મની આડઅસરથી સ્ત્રીઓ વંઝમી થઈ ગઈ, બીજી બાજુ બાળકોનાં મોત થયાં. મા-બાપ બાળક દત્તક લેવા અનાથાશ્રમમાં ન ગયાં, (શહેર આખું હવે અનાથાશ્રમ નથી?), તેઓ ગયાં શબ્દરમાં. અને મૃત બાળકોનાં પાલક માતા-પિતા બન્યાં.

એરિક ફ્રીડે પ્રસંગ એવી દસ્તાવેજી ગંભીરતાથી મૂક્યો કે સાચો લાગે. ‘શબ્દર’ના

પાટિયાની પાછળ તેમને કલ્પનાની પીંછીથી ચીતર્યું: ‘પારણાંધર’. આજની પળ વંધ્ય, અને ઘોડિયામાં જ મરી ગયેલી આવતી કાલ. હી વોઝ વોન્ડરિંગ વિટ્વીન ટુ વર્લ્ડસ, વન ઓલરેડી ડેડ, ધ અધર પાવરલેસ ટું બી બોર્ન.

‘મેક લવ, નોટ વોરનું પાટિયું લઈને એરિક ફ્રીડ સરઘરમાં ચાલતા નથી. તેમણે તે પાટિયા પર ‘સર્વને માટે બાળકો’ એવાં કટાક્ષમય સૂત્રો મૂક્યાં છે.આ ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોરની વાતાનુ ફૂલ ભાષા છે. (બધાં લઈ ગયાં, તમે રહી ગયાં! તૂટેલાં બાળકો પર 25%ખાસ વળતર!)

યુગે યુગે પ્રતિયુદ્ધકાવ્યો યુદ્ધના ધોરણે લખાતાં રહ્યાં છે.

આઈ હેટ ઘેટ ડ્રમ્સ ડિસ્કોર્ટન્ટ સાઉન્ડ
 પરેડિંગ રાઉન્ડ એન્ડ રાઉન્ડ એન્ડ રાઉન્ડ
 ટુ મી ઇટ ટોક્સ ઓફ...ડાયિંગ ગ્રોન્સ
 એન્ડ વિડોઝ ટિયર્સ એન્ડ ઓફ્ઝ મોન્સ - જ્હોન સ્કોટ

પરંતુ એરિક ફ્રીડ યુદ્ધની, પીડાની, રોગચાલાની, વૈધવ્યની, હત્યાકાંડની વાતો કરતા નથી. કવિના સંયમને લીધે આ રચના પ્રતિયુદ્ધ કાવ્ય ન બનતાં (બોમ્બનો નામોલ્લેખ સુદ્ધાં કર્યો છે?) કાવ્ય બની શકી છે.

યુદ્ધ પછી પોતીકું સ્વપ્ન બચતું નથી અને દત્તક લેવા જઈએ તો દિવાસ્વપ્નો મળે છે. વાંઢાને વાંસે લીલ પરણાવાય તેમ અહીં વાંઝિયાને હાથે અસ્થિફૂલની

માટલી મુકાય છે. હતાશાના આ તાંડવમાં માતા-પિતા પરસ્પર પુત્રજન્મની વધાઈ આપે છે.

(અ) પોરેશિયમ ક્લોરેટ અને (બ) મેંગેનીઝ ડાયોક્સાઈડ, આ બે માત્ર સ્થાયી પદાર્થો છે. તેમના વિશિષ્ટ સંયોજનની રાસાયણિક પ્રક્રિયાથી પ્રાણવાયુ નીપજી શકે.

(અ) બોમ્બ મારાથી બાળકોનાં મોત અને (બ) કિરણોત્સર્ગથી સ્ત્રીઓનું વંધ્યત્વ, માત્ર ઘટનાઓ છે; તેમાં કડુણતા હસે, કવિતા નથી. આ બેના વિશિષ્ટ સંયોજનથી પ્રસ્તુત રચનામાં જેનું નિર્માણ થયું તે કાવ્યપોષક પ્રાણવાયુ. સામગ્રી

અને સર્જન વચ્ચેનો તફાવત, તે કવિ.

રોજરોજ નવ વાગ્યે હુંકાર કરીને સાઈરન આપણને યાદ અપાવે છે કે બે યુદ્ધો વચ્ચે અંતર હોય છે. ચોવીસ કલાકનું.

સંગીત વિષે - રેનર મારિયા રિલ્કે

સંગીત: શિલ્પોનો શ્વાસોચ્છ્વાસ. કદાચ

ચિત્રોમાંની ચૂપકીટી. ભાષા પૂરી થયા પછીની ભાષા.

સંવેદન.. કોને માટેનું? એ સ્થાન જ્યાં સંવેદન

રૂપાંતર પામે છે...શેમાં? સાંભળી શકાય તેવા વગડામાં

સંગીત: એક આગંતુક. આપણામાંથી ઊગીને અળગો થતો

સંવેદનશીલ અવકાશ. આપણા અંતરતલની વસ્તુ

જે આપણી ઉપર ઊઠીને, બહાર ધસી આવે છે...

એક પવિત્ર વિદાય:

જ્યારે આપણી ખૂબ અંદરનું બિંદ
 બહાર આવીને ઊભું રહે છે,
 આશ્ચર્યકારક અવકાશ થઈને,
 હવાની અવળી બાજુ થઈને:
 શુક્ર,
 વિરાટ,
 આપણાથી હવે જેમાં વસી ન શકાય, તેવું.

— રેનર મારિયા રિલ્કે

સન અઠ્યાસી-નેવ્યાસીની વાત. મુંબઈના એક મંચ પર બે કલાકારોની
 જુગલબંધી ચાલે. પહેલા તે પંડિત ભીમસેન જોશી, ગાયકોનાયે ગાયક.અને

બીજા... ના સંગીતના કોઈ ખાંસાહેબ નહિ, પરંતુ એમ. એફ. હુસૈન, ચિત્રકાર.
 પંડિતજી ગાતા જાય, હુસૈનજી ચીતરતા જાય. એક ચિત્રકાર પ્રેશર કુકર પદ્ધતિએ
 સંગીતને દાદ આપતા જાય. પ્રસ્તુત કવિતામાં કવિ રિલ્કે પણ સંગીતને દાદ
 આપે છે. મનુષ્ય પર સંગીતનો પ્રભાવ આદિકાળથી રહ્યો છે. નાડીના તાલબદ્ધ
 ધબકવામાં અને પૃથ્વીના ભ્રમણસંગીતમાં એનાં મૂળ છે. સંગીતની નખલીથી કૈંક
 કવિઓ ઝંકૃત થયા છે. સુંદરમ્ અને રાજેન્દ્ર શાહે રાગરાગિણીઓ વિષે કવિતાઓ
 લખી છે. સાંભળો સુંદરમ્નો માલકૌંસ:

ત્યાં છેડ્યો જલનાથના જલ સમા, ગંભીર મુક્ત સ્વરે
 અબ્ધિનાં તલ સપ્તપૂર્ણ ભરતો, કો નવ્ય રાગોત્તમ.

રિલ્કે એ સંગીતને શિલ્પોનો શ્વાસોચ્છ્વાસ કેમ કહ્યું? તેની બારીકીને કારણે? સંગીત રોમેરોમને કાન આપે - આપણને મૂર્તિનો નિઃશ્વાસ પણ સંભળાઈ જાય. કે પછી તેની શક્તિને લીધે? (શેટર મી, મ્યુઝિક, વીથ ધાય રિધમિક ફ્યુરી.) સંગીત પૂતળામાં પણ પ્રાણ પૂરે. ધાયલે લખ્યું છે ને,

અમૃતથી હોઠ સહુના એંઠા કરી શકું છું
 મૃત્યુના હાથ પળમાં હેઠા કરી શરું છું
 આ મારી શાયરીયે સંજીવની છે ધાયલ,
 શાયર છું, પાળિયાને બેઠા કરી શકું છું.

સંગીત વિષય કાનનો ખરો, પણ ઉત્તમ કલા સર્વ ઇન્દ્રિયોને જીવતી કરી મૂકે.

એટલે રિલ્કે સંગીતમાંયે જોઈ શક્યા ચિત્રોની ચૂપકીટી.

ભાષાની મર્યાદા હોય છે. ઝવેરચંદ મેઘાણી પર રાજ્યદ્રોહનો આરોપ મુકાયો ત્યારે બચાવમાં તેમણે કાનૂની દાવાદલીલો ન કર્યા: અદાલતમાં બસ મુક્ત કંઠે ગાયું: હજારો વર્ષની જૂની અમારી વેદનાઓ, કલેજાં ચીરતી, કંપાવતી અમ ભયકથાઓ...' કાઉન્સેલ ન કરી શક્યો તે કડુણગાને કર્યું, મેજિસ્ટ્રેટે બીની આંખે મેઘાણીની સજા સાથે પોતાનું રાજીનામું લખી નાખ્યું.

‘મેઘાણી ભાષા પૂરી થયા પછીની ભાષા’માં બોલ્યા હતા.

સંગીતની વ્યાખ્યા થાય? સુગંધનો ઓટોગ્રાફ મગાય? સૂક્ષ્મતાનું સરલીકરણ

કરવા કવિએ શિલ્પ-ચિત્ર-સાહિત્યનાં સૌંદર્ય સાથે સંગીતને સરખાવ્યું. સર્વ કલાઓ વિકસતી વિકસતી આખરે એકરૂપ થતી હશે, ટોચના કો સૌંદર્યબિંદુ પર.

કવિ કહે છે કે આપણી અંદરનું એક શુદ્ધ બિંદુ સંગીતની સપ્તસીડી ચડીને બહાર આવે છે, અને વિરાટ અવકાશ બને છે. ‘હવાની અવળી બાજુ’ એટલે? યોર ગેસ ઈસ એઝ ગુડ એઝ માઈન. પેફસાંનું અંત: પુર હવાની સવળી બાજુ અને નાસિકાનાં કાંગરાપારની બાજુ તે અવળી? સંગીતમાં, હાશ, તર્ક નથી ચાલતા — આપણે હવાની ઉલટતતાપસ લેવી રહેવા દો.

ચર્ચ ધર કરતાં તો ઘણું મોટું પણ તેમાં રહી શકાય ખરું? આપણામાં વરસા

બિંદુને આપણે પણ ન વસી શકીએ તેવું વિરાટ કરી મૂકે, તે સંગીત

સંગીતમય સાક્ષાત્કારની આવી કોઈ ક્ષણે રાવણે પોતાની નસ ખેંચી કાઢીને

રાવણ હથ્થો વગાડ્યો હશે, અને બળતે હાથેય નરસૈંયો રાસ નિરખતો ઊભો હશે.

यह दौलत भी ले लो... – सुदर्शन शक्तिर

यह दौलत भी ले लो, यह शोहरत भी ले लो
 भले छीन लो मुझसे मेरी जवानी
 मगर मुझको लौटा दो बचपन का सावन
 वह कागज की कश्ती, वह बारिश का पानी

महोदले की सबसे निशानी पुरानी
 वऽ बुढिया जिसे बच्ये कहते थे नानी
 वह नानी की बातों में परियों का डेरा
 वह चहेरे की जुर्दियों में सदियों का पहेरा

भूलाये नहीं भूल सकता है कोई
वह छोटी सी रातें, वह लंबी कहानी

कडी धूप में अपने घर से निकलना
वह चिड़िया, वह बुलबुल, वह तितली पकडना
वह गुडिया की शादी में लडना-ऊधडना
वह झूलों से गिरना, वह गिर के सम्हलना
वह पीतल के छल्लों के प्यारे ते तोहड़े
वह टूटी हुई चूड़ियों की निशानी
कभी रेत के ऊंये किलों पे जाना
घरौंटे बनाना, बना के मिटाना

વહ માસૂમ યાહત કી તસવીર અપની
 વહ ખ્વાબો-ખિલોનોં કી જાગીર અપની
 ન દુનિયા કા ગમ થા, ન રિશ્તોં કા બંધન
 બડી ખૂબસૂરત થી વહ જિંદગાની

– સુદર્શન ફાકિર

યાદ છે બાળપણ? વરસાના પાણી સમું નિર્દેતુક, કાગળની હોડી શું હળવું? યાદ છે પેલી પુરાણી, દકિયાનુસી ડોશી? જેના અવાજના મંદ કંપમાં પરીઓનો આહ્વાનમંત્ર હતો, જેના ચહેરાની કરચલીઓમાં લટાર મારવા જતાં સદીઓ ભૂલી પડી ગઈ હતી. યાદ છે એ ટૂંકાતી રાતો, એ લંબાતી કહાણી?

સ્મરણો સાગમેટ પાંખ ફફડાવે છે. ધૂમ તાપમાં રખડવું, પંખી પકડવાં, આ બધું શાયરને યાદ આવે છે. ('તડકાનાં ઝાંઝર અને બચપણના રસ્તાની યાદ મને મનના મહિયરમાં લઈ જાય છે.') 'પકડનાં' ક્રિયાપદ છેક છેલ્લે રાખ્યું છે. તે પહેલાં 'વહ ચિડિયા, વહ બુલબુલ, વહ તિતલી' કહેતાં ઘડીક અહીં - ઘડીક ત્યાં ફરફરાટ થતો દેખાય છે.

બાળકો પતંગિયા પાછળ દોડે ત્યારે પ્રૌઢો હસે છે, પ્રૌઢો પૈસા પાછળ દોડે ત્યારે બાળકો. તે હિ નો દિવસા ગતા:...બચપણ વિખેરાઈ ગયું હવે, રેતીના મહેલ પર સમુદ્ર ફરી વળ્યો, ખ્વાબો-ખિલૌનોં કી જાગીર ગઈ, સ્મરણનું સાલિયાણું સચવાય તો ય બસ.

સાધારણ રીતે, બાળક માટે કશું અસાધરણ તો હોતું જ નથી. મેઘધનુષ તેની લસરપટ્ટી હોય, વાદળ જાસૂસ, ડોશી ડાકણ. ઉત્પ્રેક્ષાથી શરૂ થઈને અતિશયોક્તિ પર અટકે, તે શિશુ. આવું કલ્પના વગું વિશ્વ છોડીને શાયરે અહં કેવળ હાથવગા પ્રસંગોથી કામ ચલાવ્યે રાખ્યું છે. ઢીંગલીના લગ્ન,હીંચકા, રેતીના ટેકરા અને રમકડાંથી ક્યાંય વધારે રોમાંચક, વધારે જાદુઈ છે બચપણ.

“મારું બાળપણ જે ગામમાં વીત્યં તેનું નામ હું તમને નહીં કહું. મોંઘો ખજાનો કોઈને ખબર ન પડે તેમ દાટીને સંતાડી રાખવો પડે. એ ગામના સીમાડી અદ્ભુત અને ભયાનક રસથી બંધાયેલા હતા એટલો જ હું એનો ભૌગોલિક પરચિય આપીશ.” સુરેશ જોષી

સુદર્શન ફાકિરના આ ગીતમાં ઉદ્ગારો અને નિઃશ્વાસો ઠેર ઠેર છે: વહ કાગજ કી કશ્તી, વહ લંબી કહાની, વહ ગુડિયા કી શાદી, વહ ઝૂલોં સે ગિરના... બચપણ કેમ પાછું જોઈએ છે, તે શ્રેષ્ઠ સમય હતો તો શું કામ, એનાં કોઈ કારણ આપ્યાં નથી. વાચક સમજી જશે, આપોઆપ, એવી શ્રદ્ધા રાખી છે. ઊર્મિકાવ્યોની આ મર્યાદા છે, અને શક્તિ પણ.

સ્મૃતિ સાચવે તો છે, પણ ચાળી-ચાળીને. પીડા કારણ પ્રસંગો ભુલાવી દે, પ્રસન્ન પળો જાળવી લે. બચપણનો ડુંગરો દૂરથી રળિયામણો. ભાઈ-ભાડુંની ચાડી યુગલી, માંદગીઓ, ગોખણપટ્ટીઓ, માસ્તરનાં ખાર-અડીબાજી, મોટાં સામે લાચારી, આ બધું યાદ આવતું રહે તો આપણે દોલત-શોહરતની કિંમતે બચપણ

ખરીદીશું? સરખાવો, કૈલાસ પંડિતની આ નઝમ

ક્યાં ખોવાયું, બચપણ મારું, ક્યાંકતી શોધી કાઢો
મીઠાં મીઠાં સપનાંઓની દુનિયા પાછી લાવો
મોટર-બંલગા લઈ લો મારાં, લઈ લો વૈભવ પાછો
પેન, લખોટી, ચાકના ટુકડા મુજને પાછાં આપો.

ઝંઝા - મુકેશ વૈદ્ય

દગાન્ટ લગ છે કાદવ કાદવ

શીંગડીઓ ઉલ્લાળી આભે ચડે બીજનો યાંદો.

ઘન અંધારા લઈ ઘસમસતો મહિષ આભલે,

એક કોરથી બીજી લગણ જઈ દૂર છલાંગે,

ટોચ ઉપરથી ફૂદતો નીચે ભોંચે માથું પટકે.

ઘરની ભીંતો પડું પડું

ને ઘરમાં ઊછળ્યા સદીઓથી ગોંધેલા પૂરના ઘોડા બહાર બધે બધ મેઘ કુવારે

દળવાદળમાં હિંસ અવાજે તિમિરે ત્રાટકે

એક ઝાટકે અંદર પણ હાં, જળમાં જાગે જનમ જૂનો આવેગ.

આંગણિયે ધસમસતો ચાંદો
 ચસચસતા કાદવિયે તીણાં શીંગ અપાળી
 કચ્ચર કચ્ચર ભીંતનો ફેંકે દિશ દિશમાં ભંગાર.
 જળનો જનમ જૂનો ઉન્માદ વછૂટે તીર શો આઘે.
 કલકલ વહેતી લીલોતરી પણ સરકે આઘે.
 આઘે આઘે

નભ થલ વચ્ચે અબ લગ ઝગતો હીરનો દોર અલોપ.
 દગાન્ત લગ છે પાણી પાણી શીંગડીઓ ઉલ્લાળી આઘે સરે બીજનો ચાંદો

— મુકેશ વૈદ્ય

ઉચ્ચ માધ્યમિક શાળાઓના અભ્યાસક્રમ સારુ ગુજરાતી કવિતાઓની પસંદગી

કરવા અંગે રાજ્ય પાઠ્યપુસ્તક મંડલની એક બેઠક મળી હતી. તેની કાર્યવાહીની નોંધનો ઉતારો વાચકોના લાભ સારુ અત્રે આપીએ છીએ. બેઠકમાં ભાગ લઈ રહ્યા હતા સર્વશ્રી મનસુખભાઈ ધનસુખભાઈ અને તનસુખભાઈ.

મનસુખ: એક કવિતા હાથે ચડી છે. ઝંઝા. કવિ મૂકેશ વૈદ્ય.

ધનસુખ: વૈદ્ય પુનર્વસુ? એટલે આપણો લાભશંકર. તું બી યાર કિલિયર બોલને!

મનસુખ: આ તો મૂકેશ વૈદ્ય છે.

ધનસુખ: કેટલા વર્ષનો છે? કેટલા સંગ્રહો પ્રિન્ટ થયા છે?

મનસુખ: આડત્રીસ એક.

ધનસુખ: આર યુ. સીરીયસ અબાઉટ રીડિંગ ધીસ પોએમ? લિસ્ટ બાકી મોટું છે.

તનસુખ: વાંચી કાઢવામાં શું જાય છે

મનસુખ: આ કલ્પના વાંચો. અંધાધૂંધ વરસાદને કાદવની રાત. અંધારું પણ મદમસ્ત મહિષ જેવું.

ધનસુખ: મહીશ એટલે રાજા. પણ મારા નેબરનો બાબો પોતાનું નામ 'મહિષ' લખે છે. શોર્ટ 'ઈ', યુ નો જસ્ટ ઇમેજિન, મહિષ એટલે પાડો.

મનસુખ: અંધારાની ભેંસ કવિતામાં તોફાને તડી છે. શિંગડીને સ્થાને છે બીજની ચંદ્રલેખા. શિંગડી પૂર્વાકાશથી ઊછળે છે મધ્યાકાશે અને ખૂંપી જાય છે આખરે પશ્ચિમના ધનાંધકારે. પાડાને કાદવ ફાવતો આવે. વળી યમનું વાહન પાડો. એટલે ઝંઝાની આ રાત વિનાશનું, મોતનું ઇંગિત

તનસુખ: મનસુખ, મૂકેશ વૈદ્યના ઉપનામથી તું જ લખે છે? હૈં...હે...હૈં... હજી ચા નહિ આવી?

ધનસુખ: અંધારાનું તો એવું કે એમાં ઘણા કવિઓએ ગોળીબાર કરેલ છે. રાજેન્દ્ર ભૈ શામળું તરુવર ડોલાવતા'તા ને નીચે બેઠી બેઠી પ્રજારામની પદમણી કેશ

ઉઘાડા કરતી'તી. ત્યાં તો લાગ જોઈને ચોટ્ટો મણિલાલ તેમાં ખોસી ગયો કાળું
ગુલાબ... પ્રહલાદે તરત ચાડી ખાધી: આજ અંધાર ખુશ્બોભર્યો લાગતો. અહીં
અંધારાને પાડો ગણાવેલ છે. ઠીક છે. પણ 'દગાન્ત'ને 'લગણ' અન નેચરલ
નથી લાગતા? ચાંદાની શિંગડી ગમી. હું લેટેસ્ટ પણવાંચું છું, હોં. મનોજ
ખંડેરિયાને પ્રતિપદાનો ચંદ્ર કેવો કહેલ છે, આહાહા...

બીજમાંથી સીધી પૂનમ દઈ દે

તારી પાંપણ, નમેલી, ખોલી નાખ.

મનસુખ: ઝંઝા વચ્ચે શી વિસાત ખોરડાની? આજની રાત તેને માથે ભારે છે. આ ખોરડું એટલે તમે ને હું.

ધનસુખ: ડોન્ટ મેક ઇટ સો ઓબ્વિયસ. 'શ્રી નવનીત'ને નામે ગાઈડું પણ તું જ લખે છે ?

મનસુખ: મકાન ધરાશયી થઈગયં. શિવમાં જીવ મળે તેમ જળ સાથે તળ મળી ગયું. રેલાના હડસેલે સૃષ્ટિ વહી ચાલી. 'કલ કલ વહેતી લીલોતરી' સાંભળો, અડો અને જુઓ. ડિબાંગ અંધારે ચાંદની ઢંકાતાં જળનો ઝગમગ તંતુ અલોપ જ્યાં જ્યાં કાદવ હતો ત્યાં ત્યાં પાણી જોઈને હળવે હલેસે ચાંદો સરી ગયો.

તનસુખ: તોયે ચા ન આવી. કવિતા કરતાં નાટક સારું. ઈન્ટરવલમાં ચા મળે.
હેં...હેં...હેં...

ધનસુખ: તો આ કવિતા બાબત આપણો નિર્ણય એમ થાય છે કે...

(અત્રે પાઠ્યપુસ્તક મંડળનો નિર્ણય મિનિટ બુકમાં નોંધવામાં આવ્યો હતો, જે અમોએ છાપ્યો નથી. કારણ કે કવિતા પાઠ્યપુસ્તકમાં લેવાય કે નહિ. શો ફેર પડે છે?)

માં - કિરીટ દૂધાત

મા

પ્રેમિકા જેટલી સુંદર નથી હોતી

અને

થોડી વૃદ્ધ પણ હોય છે.

આપણામાં જ્યારે

સમજણ આવી જાય છે ત્યારે

કહીએ છીએ

“મા, તને કંઈ સમજણ નથી પડતી.”

પછી

મા કશું બોલતી નથી.

ચૂપચાપ ઘરના એક ખૂણામાં બેસીને

પોતાના વાથી પીડાતા

પગને પંપાબ્યા કરે છે.

પછી એક દિવસ

મા મરી જાય છે

અને આપણે

બે હાથ જોડીને કહી પણ શકતા નથી,

માફ કરી દેજે

મા.

સ્ત્રીઓનાં

બે સ્તનો વચ્ચેથી પસાર થતા

રાજમાર્ગ પર

દોડી દોડીને એક વાર

હાંફી જઈએ ત્યારે ઇચ્છા થાય છે

માના

વૃદ્ધ પડછાયામાં બેસીને આરામ કરવાની

ત્યારે ખ્યાલ આવે છે

મા તો મરી ગઈ છે

મા

જ પ્રેમિકા જેટલી સુંદર નહોતી.

– કિરીટ દૂધાત

મા વિષેની આ એક જુવાનિયાની ઉક્તિ છે. બાકી બાળક માતાની સુંદરતા કે વય વિષે તુલનાત્મક વિધારો કરે? એને માટે તો માનું હોવું જ પૂરતું.

પ્રેમિકાને સામે કાટલે બેસાડીને પુરુષ માને તોળવા બેઠો છે. આમ નમતું મૂકે તો માવડિયો, તેમ મૂકે તો વહુઘેલો.

અંગ્રેજી કહેવત છે: તમે પોતાની માને આમલેટ બનાવતાં શીખવી ન શકો. બુદ્ધિ

આવી ગઈ એટલે બાને અબુધ કહેવી પડે? બાને ઓશિયાળી ન બનવા દેવાની શરતે સ્વતંત્ર થઈ જવું એ જ યુવાનની કસોટી. બાકી તો શયદાના શેરમાં શબ્દફેરે કહેવું પડે:

મને એ જોઈને હસવું હજારોવાર આવે છે.

કે બા, તારા બનાવેલા તને આજે બનાવે છે.

શિશુની ક્ષણમાળામાં કુમતું થઈને હાથવગી રહેતી બા, યુવાનના સમયપત્રકમાં આવે તો છાપભૂલ ગણાઈ જાય છે.

પિતા જ્યારે હોતા નથી અને મા વધારે વૃદ્ધ થતી જાય છે

ત્યારે એની આંખમાંથી પ્રશ્ન ડોકાયા કરે છે:

‘આ પુત્ર મને સાચવશે ખરો?’

દીકરાનો હાથ એનો દગો દેશે તો?

હું એને ટેકો આપી શકે એવું કશું જ કહી નથી શકતો.

ફક્ત મને મારા હાથ કાપી નાખવાનું મન થાય છે... - વિપિન પરીખ

ભીંતેથી યોપડો ખરે તેમ મા ખરી પડે છે એક દિવસ. અને પછી ભીંતે નવો રંગ
યોપડાઈ જાય છે.

‘પછી એક દિવસ મા મરી જાય છે’ એવા બાય-ધ-વે સ્વરમાં મૃત્યુની ઘટના કહી

દેવાઈ છે, કારણ વ્યક્તિની પહેલાં સંબંધ મરી ગયો છે. હાથ જોડીને માફી માગવાની વાત સમજાતી નથી. મા સાથે કરેલું ઓરમાયું વર્તન શાળાના વર્ગમાં કરેલું તોફાન તો નથી કે વાત કેવળ નતમસ્તક, બધ્ધહસ્ત ઊભા રહેવાથી પતી જાય. પ્રેયસીના સ્તનમાર્ગના નિત્ય પ્રવાસીને ક્યાંથી જડે માતાના ચહેરાની કરચલિયાળી પોળ?

સુખે સાંભરે સોની ને દુઃખે સાંભરે રામ. આઘાતની ક્ષણે ‘ઓ માડી રે’ નીકળે કે ‘ઓ મહેબૂબા? પ્રમિકા અંગૂઠો બતાવી દે ત્યારે આપણને માની આંગળી ઝાલવી હોય છે. એવી હૈયાધારણ સાથે કે માએ બધું આપ્યું છે તો ક્ષમાએ આપશે.

आपत्सु मग्नं स्मरणं त्वदीयं करोमि दुर्गे करुणार्णवेशि।

नैतत्शठत्वं मम भावयेथा, क्षुधातृषार्ता जननीं स्मरन्ति ॥

(मुसीबरतमां मुकायो त्यारे याद कुरुं छुं तेने हे कुरुणामथी दुर्गा, मारी धूर्तता न
गणीश, कारण के भूष्यां तरस्यां तो माने ज स्मरे ने।)

स्तन मंदिरनां द्वारो बहारनी बाजुये भूलनारां छे.

રણકી ઊઠો ઘંટડીઓ - આલ્ફ્રેડ લોર્ડ ટેનિસન

રણકી ઊઠો, મુક્ત ઘંટડીઓ, આ ખુલ્લા આકાશમાં
સરતી વાદળીઓમાં, ધૂંધળા અજવાસમાં
રાત્રિના ખોલે મૃત્યુ પામે છે આ વર્ષે
રણકી ઊઠો ઘંટડીઓ, અને તેને મરવા દો

રણકાવી દો બહાર અંતર ચૂસી જતો વિષાદ
વીતેલી વ્યક્તિઓ માટેનો,
રણકાવી દો બહાર અમીરી-ગરીબીના કંકાસ
રણકાવી લાવો અંદર માણસને સઘિયારાના શ્વાસ

રણકાવી નાખો રણકાવી નાખો બહાર અભાવ, ફિકર, પાપ
આ ઠંડી અશ્રદ્ધા આપણા સમયની
રણકાવો બહાર મારાં ગમગીન ગીતોને,
રણકો સંતના કંઠમાં

રણકાવી દો બહાર આકારો જૂના અને રોગિષ્ઠ,
સુવર્ણની સાંકડી-માંકડી શેરી
સહસ્ર વર્ષો પુરાણાં,
રણકાવી લાવો અંદર, સહસ્ર વર્ષની શાંતિ

રણકાવી લાવો અંદર ઉદાત્ત માણસને, મુક્ત કરો

ઉદાર અંતરને, હુંફાળા હાથને
 રણકાવી નાખો બહાર વિશ્વનું બંધુય તમસ
 રણકાવી લાવો અંદર આવનારા ઈશુને.

– આલ્ફ્રેડ લોર્ડ ટેનિસન

જૂનું વર્ષ આ જાય, ઓલું જાય... ને જવું કરી કરીને, આંખ રેતી થઈ જાય ત્યાં
 સુધી ભૂતકાળને તાક્યાં કરે એવાં લોકોય હોય છે. પરંતુ અહીં બ્રિટિશ કવિ લોર્ડ
 ટેનિસન પૂર્વની બારી ખોલીને પહેલા કિરણનું સામૈયું કરવા ઊભા છે.

તોફાની તુરગોની જેમ ઘંટોના દાબડા બોલી રહ્યા છે. કવિ તેમને ‘વાઈલ્ડ બેલ્સ’
 કહે છે. આજે મધ્ય રાત્રિને ટકોરે દેવળોમાં ઘંટનાદો થશે. જહાજો અને વાહનો

હોર્ન વગાડશે. મિજલસી જીવો પિપૂડી... આ સ્વરોને નિમિત્તે ટેનિસન પોતાની લાગણીઓ રણકતી કરે છે. આપણી મુઠ્ઠીમાંથી સમયની રેતી સરતી જ જાય છે. એને પકડી રાખવાની મથામણ જ વ્યર્થ. વરસ મરી રહ્યું છે. કવિ નિર્મમતાથી કહી દે છે — ભલે મરતું.

જૂની અને જૂઠી ચીજોને કવિ રુખસદ આપે છે. વિવેકાનંદે કહ્યું તેમ મૃત ભૂતકાળ ભલે તેના મૃતાત્માઓને દફનાવતો. કેટકેટલું આપણે ભૂતકાળની રાખમાં ઢબૂરી દેવા ઇચ્છીએ — પંજાબનાં મુર્દા, કાશ્મીરનાં અપહરણ, ઈરાનનો આંતક, બાળક વેચતો ભૂખ્યો બાપ, મારા-તમારામાં ધબકતો પોતપોતાનો ‘બોફર્સ’.

કવિ યાદોના કારાગારમાંથી રિહાઈ માગે છે. ટેનિસનો નિકટનો મિત્ર યુવાનીમાં મૃત્યુ પામ્યો, જે આઘાતમાંથી તેમને કળ ન વળી. વર્ષો સુધી વિયોગમાં મંદ-મંદ જીવ્યા. ‘ઈન મેમોરિયમ’ નામે કટુણપ્રશસ્તિનું આખું પુસ્તક લખ્યું. આખરે અહીં બુગદાને છેડેનું અજવાળું દેખાયું. ‘વીંછીના આકડાની જેમ વેદનાઓ જેને ડંખી ગઈ છે’ એવા બીજા કવિ જગદીશ જોષી પણ ગાઈ ઊઠ્યા છે,

યાતનાનાં બારણાંને કીધાં મેં બંધ
અને ઉઘાડી એક એક બારી
જાગીને જોયું તો વહેલા પરભાતે
કેવી કિરણોની ઝરે ફૂલજારી!

વચ્ચે વચ્ચે ટેનિસન ચર્ચની વ્યાસપીઠ પરની સર્મન-ઉપદેશ આપતા હોય એવા લાગે. તેમની પ્રાર્થના છે કે ગરીબ-તવંગરના ઝઘડા મટે, રોગચાળો-પાપ મટે, અને માનવજાતનું કલ્યાણ થાઓ. (આમેન!)

કવિ જમાનાની ઠંડી શ્રદ્ધાવિહીનતાની વાત કરે છે. સુરેશ દલાલે એક વાર અફસોસ કરેલો કે આપણને આપણી અશ્રદ્ધામાંયે શ્રદ્ધા નથી. એટલા બરછટ થઈ ગયાં છીએ આપણે, કે કોઈને છરી ભોંકાતી હોય ત્યારે બારીઓ ફટાફટ વાસી દઈએ, વીજળી-પુરવઠો ખોરવાતાં દુકાનો લૂંટીએ અને અમુક શ્રીમંત જે કોલગર્લને બોલાવે તે કદાચ તેની દીકરી નીકળે.

જનાબ ભુદ્દેએ એક હજાર વર્ષના યુદ્ધની વાત કરી હતી. ટેનિસન એક હજાર વર્ષ માટે શાંતિની દરખાસ્ત મૂકે છે. ખુશી ઝંખતા ગાયક અને ખુરશી ઝંખતા નાયક વચ્ચે આટલો ફેર.

કવિ આવનારા ઈશુની વાટ જુએ છે.
શેરી વળાવી સજ્જ કરું, ઘર આવોને
આંગણિયે વેરું ફૂલ, હરિ ઘર આવોને.

જગતને એવું રાખીએ, ઈશને બે ઘડી વસવાનું મન થઈ જાય. બોરડી સીંચતાં રહીએ; આવતી કાલે આપણી વાડીએ, રામ જાણે, કોણ આવે?

એ દેશની ખાજો દયા... - ખલિલ જિબ્રાન, અનુવાદ: મકરંદ દવે

દોસ્તો, સફરના સાથીઓ, એ દેશની ખાજો દયા
જ્યાં ધર્મનો છાંટો નહીં, ફિરકા છતાં ફાલી રહ્યા.

સૂત સરાં અંગ પે-પોતે ન પણ કાંતે વણે,
જયાફતો માણે-ન ભૂમિપાક પોતાનો લણે,
લોક જે દારૂ વિદેશી રોજ ઢીંચે ખંતથી,
વતન કેરું મધ પરંતુ જેમણે ચાખ્યું નથી:
રંગ છે બહાદૂર! બિરદાવી ફુલેકે ફેરવે,
જે પ્રજા નાચી રહે ગુંડા, ટણકને ટેરવે,

ને દમમે જીતનારને ગણે દાનેશરી,
હાય, એવા દેશના જાણો ગયા છે દી ફરી.

ભાવનામાં વાસના કેરાં વછોડે આંગળાં,
જિંદગીમાં એ પિશાચીનાં પછી ચાટે તલાં.
મરશિયા વિણ મોકળું ક્યાંયે ગળું ના મૂકતાં,
એકલી ડંફાસ ખંડેરો મહીં જઈ ફૂંકતાં;
માંચડે ફાંસી તણે ચડતાં, કપાતાં ખંજરે,
એ વિના જે હરફ હોઠે કાઢતાં યે થરથરે!

જાણજો એ લોકોને કાજે રહ્યાં છે છાજિયાં—

દોસ્તો, સફરના સાથીઓ, એ દેશની ખાજો દયા.
 લોકનેતા લોકડી શા જ્યાં કપટના કાંધિયા,
 બૂર ભાષાના મદારી હોય પંડિત વેદિયા,
 નામ ફૂટીને કળાનું થીગડાં મારી ફરે,
 જ્યાં જુવાનો નકલ નખરામાયં ફિસિયારી કરે!

નવા રાજને કહે વાજાં વગાડીને જિયો!
 જાય તો પાછળ ઉડાડી ધૂળ બોલે હુડિયો,
 ને છતાં એ કોઈ બીજાને ફરી સત્કારવા,
 એ જ નેજા! એ જ વાજાં! એજ ખમ્મા, વાહ વા!
 જાણજો એવી પ્રજાના ખીલડા ખૂટલ થયા,

દોસ્તો, સફરના સાથીઓ, એ દેશની ખાજો દયા.

મૂક, જર્જર જ્યાં મહર્ષિઓ અવસ્થા કારણે,
જેમના શૂરા જનો પોઢ્યા હજી છે પારણે,
ભાગલા પાડી ઉડાડે નોખનોખી જે ધજા,
ને બધા એ ભાગ પોતાને ગણે આખી પ્રજા!

જાણજો એવી પ્રજાનાં પુણ્ય પરવારી ગયાં,
દોસ્તો, સફરના સાથીઓ, એ દેશની ખાજો દયા.

– ખલિલ જિબ્રાન, અનુવાદ : મકરંદ દવે

મેરી દાસ્તાં કો જરા સી બદલ કર
મુઝે હી સુનાયા સબેરે સબેરે

આ ગીત પચાસ-પોણોસો વર્ષ પહેલાં, બે-પાંચ હજાર માઈલ દૂરના કોઈ દશ
વિષે લખાયું છે એ વાત, સાચી હોય તો પણ, કોણ માનશે?

જે દેશ પોતાને ઢાંકી-ખવડાવીય શકતો નથી, જે પરદેશ પરસ્ત છે, ગુંડાઓને
પૂજ્ય ભાવે જુએ છે, મંગલ ગીતોમાં મૂંગો રહે છે પણ મરશિયામાં ખીલે છે, તે
દેશ દયાપાત્ર છે.

જ્યાંના રહેવાસીઓનો મુખ્ય ઉદ્યમ છે ધરમ-કરણ ને ફિકરાઓ, જે ખેડ્યા વિના

ખાય છે, નથી વણતું કે કાંતતું, તે રાષ્ટ્રના તારાવાણા વીંખાઈ ગયા કે વીંખાશે.

‘બંધ કરો આ ગાવું, ભજવું, ને મણકા ગણવું’, ટાગોરે કહ્યું, ‘આ બંધિયાર મંદિરના અંધારખૂણે કોને પૂજો છો? આંખો ઉઘાડો—તમારો સ્વામી તમારી સન્મુખ નથી. પ્રભુ પંચામૃતબિંદુમાં મળે તેમ નથી, હા, મળે કદાચ માટી ખૂંદતા ખેડૂતના પ્રસ્વેદબિંદુમાં.’

ખંજર હુલાવી દે, પણ ખુમારીનો એક બોલ કાઢતાં થોથવાઈ જાય એવા બહાદુરો ઓછા નથી. પ્રેમચંદે વાત લખી શતરંજના ખિલાડીઓની, જેમની અંગ્રેજ હાકેમ સામે પડવાની તો હામ નથી, પણ રમતરમતમાં એકમેકને હણી કાઢે છે. ‘નવા

રાજાને કહે...' વાળા બંધમાં 'રાજા'ને સ્થાને 'રાજા વિશ્વનાથ પ્રતાપ' મૂકીને વાંચશો તોય ચાલશે.

દેશની અંદર દેશ ને તેમાંયે પાછો દેશ કોતરનારાઓ માટે જિબ્રાને કેવળ એક નિઃશ્વાસ ફાળવ્યો છે. પૃથ્વીનું નવ ખંડ અને સેંકડો દેશોમાં વિભાજન આખરે તો અકુદરતી છે; તો વતનપ્રેમ, દેશદાઝ, આ બધા આદર્શોનું મૂલ્ય શું, એવો સવાલ કોઈકે વિનોબાજીને પૂછ્યો. સંતે કહ્યું, વ્યક્તિ પ્રેમથી સમષ્ટિપ્રેમની ઊર્ધ્વગામી નિસરણીનાં તે પગથિયાં છે.

આ ગીતની સાથે વિનોદ જોશી કે શોભિત દેસાઈ જેવા કવિઓની ભાષા

સરખાવશો તો ખાદી-રેશમનો ફેર અનુભવાશે. મકરંદભાઈએ ક્યાંક તાર સ્વરે, ક્યાંક ખરબચડી શૈલીમાં વાત કરી છે. જે અર્થ પ્રકટ છે તે જ અંતિમ પણ— અભિદાનશક્તિથી કામ લીધું છે. પંક્તિ પર ટકોરો મારતાં અર્થની કેલિડોસ્કોપિક પેટર્ન રચાઈ જાય તેવું નથી.

કેટલીક વાતો કાનમાં કહેવી પડે, કેટલીક માઈક પરથી જ બોલવી પડે. કવિતામાં બેચને સ્થાન છે. માટે જ અહીં ‘મરશિયા, ઢીંચે, નાચી રહે ગુંડાને ટેરવે, પિશાચીનાં ચાટે તલાં, છાજિયા, ફિસિયારી’, જેવા રોષથી પીળું પ્રકાશતા શબ્દસમૂહો દેખાય છે. મૌલિક ગીત લાગે એ કક્ષાનો કવિ મકરંદ દવેએ અનુવાદ કર્યો છે.

ઝીંગોરા હખ્ખા ઝીંગોરા હપ - વિનોદ જોશી

ઝીંગોરા હખ્ખા ઝીંગોરા હપ્

ઝીરોગા હખ્ખા ઝીંગોરા હપ્

કાંખમાં ગાગર મેલો રે સોનબા

ઝીંગોરા હખ્ખા ઝીંગોરા હપ્

ઊગણી શેરીએ ડેલો રે સોનબા

ઝીંગોરા હખ્ખા ઝીંગોરા હપ્

પરદેશી બેઠો પ્હેલો રે સોનબા

ઝીંગોરા હખ્ખા ઝીંગોરા હપ્

કોણી જાણે કેવડો પેડું મધમધ થાય,
ગાગર છલકી જાય મલકે આંખ્યે માછલી

રુમઝુમ રાણી સંચર્યા શેરી ઝાકઝમાળ
ડેલે દીધો સાદ ટહુકે ભાંગ્યા ટોડલા,

હભળખ ઊભા થઈ ગિયા પરદેશી સુજાણ,
ખેચ્યાં તીરકમાન ઊભી શેરી થરથરે.

શેરડીનો સાંઠો પોલો રે સોનબા
ઝીંગોરા હખ્યા ઝીંગોરા હપ્

હઈડેતી નાહો હોલો રે સોનબા
ઝીંગોરા હખ્પા ઝીંગોરા હપ્
કાળજાનીગાંઠો ખોલો રે સોનાબા
ઝીંગોરા હખ્પા ઝીંગોરા હપ્

ખોલી બે ફૂલપાંખડીવળતી પળ ભિડાય,
વણબોલાયાં વેણ હાંકે હળવે છાતીએ.

આંખ્ચે સોણાં ઓગળી ડબડબ હાલ્યાં જાય,
પરદેશી મૂંઝાય ઝટ જઈ ઝાલે બાવડું,

રગ રગ ઝાલર રહણઝણે નખ નખ દીવા થાય,
કુંજલડી સંતાય ધસમસ ધીંગા વાદળે

ઓચિંતી વીજળી તૂટી રે સોનબા
ઝીંગોરા હપ્પા ઝીંગોરા હપ્
દરિયાની આબરૂ લૂંટી રે સોનબા
ઝીંગોરા હપ્પા ઝીંગોરા હપ્
ટેરવાની ઝંખના ખૂટી રે સોનબા
કમ્મળની દાંડલી ચૂંટી રે સોનબા
ઝીંગોરા હપ્પા ઝીંગોરા હપ્
બ્રહ્માની પાકી ડૂંટી રે સોનબા

ઝીંગોરા હપ્પા ઝીંગોરા હપ્
એમાંથી વારતા પૂટી રે સોનબા
ઝીંગોરા હપ્પા ઝીંગોરા હપ્
ઝીંગોરા હપ્પા ઝીંગોરા હપ્
ઝીંગોરા હપ્પા ઝીંગોરા હપ્
ઝીંગોરા હપ્પા ઝીંગોરા હપ્

— વિનોદ જોશી

કેવળ કથાવસ્તુથી કવિતા બનતી હોતે, તો આ ગીતની અવેજીમાં વિનોદ આટલું જ લખત, વ્હમ, બેમ, થેંક્યું, મેમ! બોય મીટ્સ ગર્લ'નો વિષય બાવા આદમના

બગીચાની જેમ સદા લીલોછમ્મ રહેવાનો.

કાવ્યની નાયિકાનું નામ ધ્યાનથી વાંચો. બહેનનું નામ મોંગી કે જડાવબા નથી, સોનબા છે. અંગ્રેજીમાં યુવની નામ વડે ન બોલાવતાં ‘બ્લોન્ડ’ કે ‘બ્લુનેટ’ કહેવાય, ત્યારે તે વ્યક્તિ મટીને રૂપાળું પ્રતીક થઈ જાય છે; ગુજરાતીમાં ગોરાંદે, રૂપાંદે અને સોનલોનું તેમ જ સમજવું.

શરૂઆતથી જ કવિ કાંખ પર ભાર મૂકે છે. ગાગર ટેકવીને સોનબા રુમ્મક ઝુમ્મક હાલ્યા જાય છે. કવિએ (હાશા!) તેની પાસે નાક લગીને ધુમટો તણાવ્યો નથી. સોનબા ક્યાં જઈ રહ્યાં છે વારુ? તો કે બચપણનું ફળિયું મેલીને ઊગતી

યુવાનીના ડેલા ભણી, ગાગરમાં પરથમ પ્રીતિની થાપણ લઈને. ઊગમણી શેરીએ તો પરેદશીનો વાસ. (વિધિધભારતીનાં ગીતોસાંભલતાં સાંભળતાં ઊછર્યાં હોવાથી આપણને ‘આ પરદેશી તે કોણ’ એવી મૂંઝવણ થતી નથી.) પ્રેમની દુનિયા જ અચરજભરી, એટલે સંગાથીય સોનલને પરદેશી ભાસે. પાશ્ચાદ્ ભૂમિમાં શમતો ચાલ્યો પાંચીકા-ફૂકાનો ખણખણાટ અને ચૌવને વીંઝી પાંખઃ ઝીંગોરા હપ્પા ઝીંગોરા હપ્.

ઘટનાની નાટ્યાત્મકતાને ઘૂંટવામાં અહીં પાર્શ્વસંગીતનેય (ઝીંગોરા હપ્પા!) કામે લગાડ્યું છે.

કેવડા, ગાગર અને માછલીની ભાષામાં કરાયેલું સોનબાની સુંદરતાનું વર્ણન જરા પરંપરતિ. તેમના દૃશ્યે આંખને ચૂંટી ખણી ન હોય, તેમ પરદેશી હભળક ખડો થઈ ગયો. ‘ખેંચ્યા તીર કમાન ઊભી શેરી થરથરે’માં પરદેશીના કામાવેગનું ઉન્નત અને અણિયાળું વર્ણન. શેરડીનો પોલો પણ રસદાર સાંઠો તે ક્યો? સોનલના અસ્થિ પિંજરેથી હૈયાનો હોલો તો ઊડી ઊડી જાય.

સોનલ આંખ ઊંચકે તો છે પણ માંડી નથી શકતી. તેણે અલંકારોય કેવાં કેવાં પહેર્યાં છે... રૂપક (ફૂલપાંખડી), ઉત્પ્રેક્ષા (કોણી જાણે કેવડો), અને સજીવારોપણ (વેણ હાંકે)! ફૂલપાંખડી, છાતી, સોલણાલં, ઇત્યાદિ શૃંગારરસને પોષક. અંતરામાં આવતા સોરઠા લોકકથાના વાતાવરણને અનુરૂપ. તેમાં ક્યાંક પ્રાસ જાળવ્યા છે

(મધમધ તાય - છલકી જાય, સુજાણ - તીરકમાન...) અને ક્યાંક છોડી દીધા છે. (ભિડાય - વણબોલાયાં વેણ.) તલપદી બોલીની એકસૂત્રતા જળવાઈ છે. (મેલો, આંખ્યે, હભળક, ગિયા, હઈડેથી, સોમાં, હાલ્યાં)

પરદેશીએ બાવડું આલ્યું તે સાથે બાહ્ય પટકથા પૂરી થઈ અને અંતર્કથા શરૂ. ડુંવાડાં આલર બન્યાં અને નખ સળગ્યા. પરદેશીએ સોનલે એમ સાચવી લીધી જેમ પાણીદાર મેઘ કુંજલડીને, પ્રણયીઓના મિલન વર્ણનમાં કામુક ચેષ્ટાના ઇશારા. વીજળીની જેમશું ત્રાટકત્યું ? પછી વરસ્યું તે શું? ક્યા દરિયાની આબરૂ લુંટાણી? કમળ એટલે પાતળી કેડય કે કોઠ કે અન્ય કશું? વિષ્ણુની ડૂંટીમાંતી પ્રકટ્યા બ્રહ્મા, અને તેમાંથી સકલ સૃષ્ટિ, તેમ આ પરિરંભણમાંથી શું?

અર્થશર્કરા ઝાલીને ડગુમગુ ચાલતી શબ્દની પિપીલિકાઓ તે આવા આદિમ ઉશ્કેરાટનું વહન શું કરી શકવાની? માટે કવિએ નાદથી કામ લીધું – નાડીમાં ધબકે તેવો, ભીલોનાં ઢોલમાં ધ્રબૂકે તેવો, વીર્યસાવના લયમાંથી છટકે તેવો નાદ: ઝીંગોરા હપ્પા ઝીંગોરા હપ્.

એને વિષે કહો કોઈને કંઈ પૂછવું છે? - લાભશંકર ઠાકર

એ..ય છિલિછભાઈ... છિલિછભાઈ!

આ ફૂલ કોના માટે ઉગાલો છો?

પણ તે, તમે, આતલે છુધી છેક ઊગી ગયા છો

ને પૂગી ગયા છો માલી આંગલી છુધી તે.. માલે માતે નૈ?

તો કોના માટે? આઈ મી ફોર હુમ ધ બેલ રિંગ્ઝ?

મૈં પૂછતા હં ક્યા વજહ હૈ ફલાવરકી, ગ્રીનિશ, યલોચિશ

ચામર જૈસા, વાયોલન્ટ ગંધવાલા... એક ક્વેશ્ચન છે સર,

કે આ તમે કોના માટે...?

કાવ્યાભાસની પછી તે ચારો ચરતા નેઈવ પ્રશ્નની
 તાજી વીંધાયેલી પોલિટિકલ નથમાંથી રક્ત ઝમતું હતું
 કે મધ્યકાલીન સિંદૂર ઓગળીને દદડતું હતું-
 કે શિશુપ્રિય ગોળનું દડબું ગબડતું હતું
 ક્વેસી લોજિકલ-ક્વેસી ઈમોશનલ-ક્વેસી મોરલ-ક્વેસી
 ઇમ્મોરલ-
 વન ડિસ્કવર્સ અ લોંગ કોરિડોર... એન્ડલેસ..
 હ ઈઝ આસ્કિંગ અ લેબર્નમ?
 કોને માટે ઉગાડો છો આ પૂલ સાવ સોનાનાં?
 પ્રલંબ કોરીડોરમાંથી, બર્વલ વેઈન્સમાંથી, દરેક દિશામાંથી,
 શુભમાંથી,

સુંદરમાંથી, વિચારમાંથી હાફટોનમાંથી, વન્યપશુઓના રંગીન સ્ટીકરમાંથી,
વિશુદ્ધ હવાની તાજી લહેરોમાંથી, શાનદાર સૌંદર્ય વિલાસમાંથી,
કસ્ટમ લોન્જમાંથી

ગળાના ચચરાટમાંથી, હંગામી પટાવાળાની ફાટી ગયેલા લેંઘામાંથી,
માર્દવમાંથી, શંકામાંથી, વર્ષાસ્પર્શે અંકુરિત તૃણમાંથી, ઓર્ગેનાઇઝ્ડ
સિરિઝ ઓફ ઈમેજિસ એન્ડ સાઉન્ડમાંથી ડિમિથિફિકેશનમાંથી,
કોસ-કટ ઝૂમ્સમાંથી, સાયનુસયાટિસમાંથી, બેગ ચોર પાર્ડનમાંથી
ચોળાની વડીમાંથી, સસ્પેન્ડ થયેલા સાત કુલીની પાંપણોના
થરકાટમાંથી પસાર થતા,
આ હમણા જ થયેલા ઈકોલોજિકલ એબોર્શન-ના
છિન્ન ઈન્ટરવોવન પાસેથી સરકતા,

ફોઈડના લિબિડોના પિસિંગને ઠેકી જતા
 નરીમાન પોઈન્ટ પાસે બરખા બહારમાં
 મિડ નાઈટમાં અમેરિકન ડેમોક્રસીને બથમાં કચડતા
 લમ્પિશ, લ્યૂનટિક, લોલિ, લબર, લ્યૂસિફર, લર્ચર લઘરાને
 કૌન પૂછતા હૈ? ક્યા પૂછતા હૈ? સબૂર
 આ ક્ષણે એ ચળકતી જાંબુડિયા કે અંજીરી રંગની ડીંટડીને
 તર્જની અને અંગૂઠાથી દબાવી
 અમેરિકન ડેમોક્રેટિક ચિત્કારને, વૂઈ...વૂઈ... ટેઈપ કરતાં કરતાં
 હી ઈઝ મસ્ટરિંગ હીઝ હોર્મોન્સ
 અચાનક હલ્કી સી ધૂપ નાભિ કે મૈદાન પર ઉતર આવી હૈ
 રોમરાજિ ચમકી રહી છે સુનહરી

નવા ઓવરની તૈયારી-

પણ લઘરો ઊથલી પડ્યો, ખમા! ખમા! હતાશામાં, બાપલિયા!

અરે અરે!

લઘરાનું સર્વસ્વ ડાઉન, એક તરફ

અને બીજી તરફ પહેરાઈ રહ્યું ગાઉન,

લટકતા બેટ સાથે મેદાન છોડતા લઘરાને જોઈને

લઘરાને જ થયું: આ ગઘેડો કઈ રીતે ક્રાંતિ કરવાનો હતો?

કાવર્ડ છે, સાલો, કાવર્ડ-

હરામખોર, આ ક્ષણે તને

પતાસાં દેખાય છે હકા કંદોઈના હાથે ઊતરતાં રંગીન

લાલ-પીળા ને વાદલી? અને અથડાઈ પડે છે પુડેન્શિયલ કપ સાથે

મનોમન એન્ડલેસ કોરિડોરમાં-
 અને ટ્રેજિક છાલવાળું કોમિક કેળું ખાવું
 કે કોમિક છાલવાળું ટ્રેજિક કેળું ખાવુંના સંકલ્પ-વિકલ્પ છોડીને
 મોંગ્રેલ જનર-ને ચીરીને તપાસવા બેઠો છે ત્યારે
 બીજી ક્ષણે સાલા ચંચલ ચિતવન-ને
 અલ્ટ્રાવાયોલેટ ટેલિસ્કોપમાંથી દેખાય છે
 સૂર્યમાં આત્મસમર્પણ કરતા ધૂમકેતુઓ.
 સ્ટોપ ઈટ, બાસ્ટર્ડ, જવાબ આપ, રાંડ વાંઝણીના
 વોટ ડુ યૂ મીન બાય ક્વોન્ટમ ફોમ ઈન અ વેક્યુમ?
 વોટ ઈઝ નથિંગનેસ?
 વ્હાય ઈટ કન્ટેઈન્સ ઓલ ઓફ બીઈંગ?

અને જિજ્ઞાસુ લઘરો

ભફંગ કરતોક ને ડાઈ મારે આફેરિયા-ના તલ-અતલમાં

ઉતરતો ઊંડે ને ઊંડે... મેટાફિઝિકલ મૂતરતો

અનુત્તર ઊંડાણમાં

લઘરો તો સાંસામાં પડિયો દર્પણમાં કંઈ પેઠો રે

વસનરહિત પદ્માસન વાળી આંખ મીંચીને બેઠો રે

મગજ-કોષની સૂક્ષ્મ મંજૂષા ખટખટ ખોલી બાધી રે

ક્યાંય કશે ના ઝગઝગ ઝગઝગ જ્યોત સળગતી લાધી રે

હોરે લઘરાજી, હો રે લઘરાજી હમકો દેના રે જવાબ

અન્ન ન ભાવે, નિદ્રા ન આવે, હે જી ખખડ ગયો સબ ખ્વાબ.

લઘરે દીઢાં બાલકાં, કુતૂહલખૂલી આંખ
 ઉડાડવી ભૂલી ગયાં. મુસલસલની માંખ.

મૌન દુરંધર લઘરાએ શરીર લાંબુ કીધું રે
 હળવેથી પગ અધ્ધર ઊંચકી, મન-મુકતાસન લીધું રે
 તો આ ક્ષણે-

હે ટોળાઓ-ભોળાઓ-અકાલ વૃદ્ધો-રુદ્ધો-કુદ્ધો-બુદ્ધો-
 ગ્રસ્તો-સસ્તો-મસ્તો-અકાલ અસ્તો-ચૂપ!

હી ઈઝ જસ્ટ વેઈટિંગ-

વેઈટિંગ ફોર ફાર્ટિંગ;

એન્ડ ધેર વોઝ ફાર્ટિંગ-

રહસ્યમય ઓડિબલ ફાર્ટિંગ
 ધ્વન્યાલોકના દરવાજાને અથડાતું.
 બ્રહ્માશ્વના હણહણાટ જેવું
 ગબ્બર ગરબાની જ્યોતને થરકાવતું
 મુસલસલની માંખને ઉડાતું.
 શિરીષનાં સાત ફૂલોને ખેરવુંત ઇકોલોજિકલ ફાર્ટિંગ
 લઘરાની કવિતામાં ધબકતા છંદ જેવું ગૂઢ-
 ફાર્ટિંગ-
 એને વિશે કહો કોઈને કંઈ પૂછવું છે?
 આ કવિતામાં લાભશંકર ઠાકર નીચે મુજબની વાતો કહેવા માગે છે:

(અ)

(બ)

(ક)

(ડ)

(ઈ)

એવો કસો કાવ્યસાર ભૂલેચૂકે લખવા ગયા, તો ભાઈ જોખમ જ જોખમ છે. હોય તૂરિયાં ને આપણે કહી બેસીએ ગલકાં ને ભોટમાં ખપીએ, વળી વિદ્વાન બ્રાહ્મણો આપણા પહેરણની બાંચ ખેંચીને યાદ દેવડાવે કે કવિતામાં ક્યો મુદ્દો કહેવાયો તે મુદ્દાની વાત જ નથી, કેવી રીતે કહેવાયો તે તપાસો.

આમ છતાં પ્રસ્તુત કવિતા કથનને કહેણીમાં એટલી બહુરૂપિણી છે કે તેના અર્થનો અન્વય લખવાની શરૂઆત કરવી સરળ પડશે. મોટી ગૂંચવાળો માંજો હોય, તો જે છેડો હાથે ચડે ત્યાંથી ઉકેલવા લાગવું.

શિરિષના ફૂલ આખર કોને માટે ખીલે છે? મનુષ્યને આનંદ આપવા માટે? ફૂલો ઉપર આવા કશા હેતુનું આરોપણ કરવું તે કાવ્યાભાસી છે, નાઈવ છે, અબુધ છે, આ પ્રશ્નને બાળકની કાલીઘેલી તોતલી બોલીમાં મૂકીને લાભશંકરભાઈ આવું પૂછનાર રોમેન્ટિક દાર્શનિકો કે કવિઓને બચ્યાં ગણી હસી કાઢે છે. શિરિષ કોને માટે ઊગે છે, એ પ્રશ્નનો પડઘો એમ પણ સંભળાય કે જિંદગીનું પ્રયોજન શું છે? ‘વ્હોટ ઇઝ નથિંગનેસ? વ્હાય ઈટ કન્ટેઈન્સ ઓલ ઓફ બીઇંગ?’ આવા ગહન

પ્રશ્નો જેને પૂછાયા છે તે કાવ્યનાયક લઘુરોને કવિએ છીછરો ચીતર્યો છે. તે લાંબાલાંબા કોરીડોરોમાંથી પસાર થાય છે – કસ્ટમ લોજમાંથી, ગળાના ચચરાટમાંથી, હંગામી પટાવાળાના લેંઘામાંથી, વન્ય પશુઓની રાંક અવેજી સમા સ્ટીકરોમાંથી, બેગ યોર પાઈન અને ચોળાની વડીમાંથી...

લઘુરો તો લાભશંકરભાઈની પંચિંગ-બેગ છે. તેને ફેંટમ ફેંટ મરાય છે. લમ્પિશ, લ્યૂનટિક, લોલિ, બલર, લ્યૂસિફર, લર્ચર, કાવર્ડ સાલો, હરામખોર, બાસ્ટર્ડ, રાંડ વાંઝણીનો... આવો લઘુરો ક્રાંતિ શું કરવાનો લોકશાહી સાથે બળાત્કારાદિ યાળા કરે છે.

લઘરોજી વસનરહિત થઈને ધ્યાનમાં બેઠો છે, મનન કરે છે, ‘મારું વાલું નથિંગ અને બીઈંગ શું હશે?’ ત્યાં તો કવિ ‘સ્ટોપ ઈટ’ની ત્રાડ નાખે છે. ‘શું કામ મેટાપિઝિકલ મૂતરે છે, લઘરા’, કહીને તેના પાટલૂનની ઝીપર બંધ કરી કાઢે છે. નાટ્યાત્મક ક્ષણ છે આ. ળગરો પદ્માસનબદ્ધ પગની પંખુડીઓ કોલે છે. પૂલો સ્હેજ ખસાડે છે, અને પ્રતીક્ષા કરે છે... વાછૂટની. એન્ડ ઘેર વોઝ ફાર્ટિંગ. આ ક્લાઈમેક્સ પર કવિતા પૂરી થાય છે.

જિંદગીનાં સકળ પ્રયોજનો અહીં એક જ શબ્દમાં, રાઘર એક જ ધ્વનિમાં, સમાજાવ્યાં છે: વાછૂટ.

વાછૂટનું અર્થઘટન ન હોય. પાચન ક્રિયા છે, વાછૂટ આડપેદાશ છે. વરવી આડપેદાશ. સૃષ્ટિ જાણે ગેસ્ટ્રિક ટ્રબલમાંથી પેદા થઈ ગઈ છે. (તો તમને સમજાઈ ગઈને હવે, બિગ બેન્ગ થિયરી?) કહો, હજી કોઈને કંઈ પૂછવું છે, એવો ઘાંટો પાડીને કંટાળેલા કવિ શાણા ફિસૂફોના કેસને ડિસમિસ કરી નાખી ઊભી થઈ જાય છે.

પ્રસ્તુત કાવ્યની ભાષાને પ્રાકશ સામે અધ્ધર ધરશો તો લાભશંકરભાઈનો વોટરમાર્ક વંચાશે. આ બજારુ માલ નથી. વિશિષ્ટ આયુર્વેદીક જડીબુટ્ટીની જેમ સજકે પોતાના અંગત ખરલમાં ધૂંટીધૂંટીને તૈયાર કર્યો છે. તેમાં અંગ્રેજી સ્લેંગ છે, શાસ્ત્રીય અંગ્રેજી પણ ખરી, હિંદી ઉક્તિઓ, શિશુની કાલી બોલી, સંસ્કૃતમય

ગુજરાતી, બોલચાલની ગુજરાતી, બોલાચાલીની ગુજરાતી, કવિતાશાહી-શૈલીમય ગુજરાતી, ગદ્ય, ક્યાંક પ્રાસાનુ પ્રાસો, ક્યાંક વળી સવૈયા ને દોહરો. આ દ્રવ્યો કવિ પ્રતિભાના દ્રાવણમાં રસાઈને એકરૂપ થયાં છે.

કેટલાક ફકરા સમજવા મુશ્કેલ છે, કવિની સાથે ડબલસીટ જતાં જતાં ભાવક ઊથલી પડે, કવિ બેધ્યાન પણે આગળ હંકારી જાય, અને ભાવક પડ્યો-પડ્યો કવિતાના સ્ક્રૂટરને ભરરર જતું જોઈ રહે, એવુંય બને. નીચેના બે ફકરા જુઓ:

(અ)

હરામખોર આ ક્ષણે તને

પતાસાં દેખાય છે હકા કંદોઈના હાથે ઊતરતાં રંગીન
 લાલ-પીળા ને વાદળી? અને અથડાઈ પડે છે પુડેન્શિયલ કપ સાથે
 મનોમન એન્ડલેસ કોરિડોરમાં-
 અને ટ્રેજિક છાલવાળું કોમિક કેળું ખાવું
 કે કોમિક છાલવાળું ટ્રેજિક કેળું ખાવુંના સંકલ્પ-વિકલ્પને છોડીને
 Mongrel genre- ને ચીરીને તપાસવા બેઠો છે ત્યારે
 બીજી ક્ષણે સાલા ચંચલ ચિતવન-ને
 અલ્ટ્રાવાયોલેટ ટેલિસ્કોપમાંથી દેખાય છે
 સૂર્યમાં આત્મસમર્પણ કરતા ધૂમકેતુઓ.
 સ્ટોપ ઈટ, બાસ્ટર્ડ, જવાબ આપ, રાંડ વાંઝણીના
 વોટ ડુ યુ મીન બાય ક્વોન્ટમ ફોમ ઈન અ વેક્યુમ?

(બ)

ઉભો છે લઘરો બહુમાળી એપાર્ટમેન્ટના દસમા માળે
 અપકવ મોતિયાની આરપાર નીચે એણે લઘરાએ જોયું
 એન્ડ શાઉટેડ: વ્હેર આર યુ
 લાઈટ ડૂલ બધી ને લા લઘરોજી નીચે પડ્યા
 આશ્ચર્યની તાકતી આંખોમાંથી ચમક ચાલી ગઈ હશે.
 તણાય છેલઘરાના લીરાઓ
 ફોર જિસસ કાઈસ્ટ, આમીન.

ઉપરના ફકરા (અ) અને (બ)માંથી કોઈપણ એકનો અર્થ જે ભાવક ગોઠવી
 શકશે, તે ચોક્કસ બીજાનો અર્થ પણ સમજી શકશે. ફકરો (અ) પ્રસ્તુત

કવિતામાંથી લીધો છે. દિલીપ ઝવેરીના મતાનુસાર તેમની પોતાની કવિતા ભાવકને સમજાય તે પહેલાં કોમ્યુનિકેટ થઈ જાય છે. આ સિદ્ધિ મને તો નથી સમજાતી કે નથી કોમ્યુનિકેટ થતી. વાતાવરણમાં ફિલહાલ એવો કિનખાવી કોહરો છાયો છે કે ‘કવિતા સમજાવી જોઈએ’ બોલતાંયે ડર લાગે છે. લઘરાની આ કવિતામાં કેટલાક શબ્દો વાચક વિશિષ્ટ જાણકારી વગર સમજી શકે નહીં. જેમ કે કોસ કટ ઝૂમ્સ (ફોટોગ્રાફી), ક્વોન્ટમ ફોમ ઈન અ વેક્યુમ, અલ્ટ્રા વાયોલેટ ટેલિસ્કોપ (ખગોળવિજ્ઞાન), સાયનુસયાટીસ (શી ખબર? મેડિકલ?), ફોર હુમ ધ બેલ રીંગ્સ-ટોલ્સ (બાઈબલ), કે પછી લોલિ, ને આફેરિયા જેવા અધરા અંગ્રેજી શબ્દો જે વાંચીને આપણે શુદ્ધિપત્રક શોધતા થઈ જઈએ.

કવિતાની શરૂઆત પર પુનઃ મીટ માંડીશું? બહુસંખ્ય કવિગણ પુષ્પથી પરમાત્મા સુધી પહોંચ્યું છે. સુંદરમે ગાયું.

એક સવારે આવી મુજને કોણ ગયું ઝબકાવી?

વસંતની ફૂલમાળા પ્હેરી

કોકિલની લઈ બંસી

પરાગની પાવડીએ આવી કોણ ગયું ઉપ પેસી?

અને હરીન્દ્ર દવેએ:

પાન લીલુ જોયું ને તમે યાદ આવ્યા

...એક તરણું કોળ્યું ને તમે યાદ આવ્યા

પ્રકૃતિચિંતની આત્મચિંતન તરફ વળવાનો સિલસિલો કલાપી અને નરસિંહથી ચાલ્યો આવે છે. લાભશંકરભાઈ ફૂલમાં અખિલ બ્રહ્માંડનું દર્શન કરતા નથી. આવો હરખપદ્મડો અભિગમ તેમને તો ચારો ચરતા જનાવર જેવો દેહાતી લાગે છે.

સૃષ્ટિનાં સૃજન-વિલયની ભારેખમ વાતો વાછૂટમાં ફૂંકાઈને ઊડી જાય છે. આખું રૂપક શક્તિશાળી છે, ગૂઢ પ્રશ્નોને સરળ કરી નાખે છે, બલ્કે ખાંડીને ભૂકો બોલાવી દે છે. પરંતુ વાછૂટનો આવો ધ્વનિ કસેક સાંભળેલો લાગે છે. (ફેન્યમાં કહેશે, 'ડેજા વું.')

મળ-મૂત્ર-વાછૂટના થોડા નમૂના તપાસીએ. આવી પ્રક્રિયાને લાભશંકરભાઈએ ‘પ્રવાહણ’માં વર્ણવી છે. કવિના ‘લઘરો’ સંગ્રહમાં જ અન્યત્ર જોઈએ તો પહેલી કવિતામાં ‘મૂતરવાનું અર્ધ ગોળાકાર ગતિમાન જળસૂત્ર’ યાને કે ઓડિયો વિઝ્યુઅલ, ઓગણીસમી કવિતામાં ‘લઘરો મૂતરે છે એનો અવાજ રેતમય, શુષ્ક... હી ઈઝ પિસિંગ બોર્ડમ, ધૂળ ધૂળ ધૂળ’, ઓગણત્રીસમી કવિતામાં ‘યૂ આર પિસિંગ પેસિમિઝમ, સ્ટોપ ઈટ, બ્લેક પિંગ’. જરા સ્વરૂપાન્તર કરતાં કવિના એક નિબંધમાં લખેલું મળે, “આઈ એમ અ ફ્લાઈંગ ડોંગ, વાઉ... વાઉ... ઊડીને હું મહાભારત વાંચી રહેલા રામાનંદ સાગર કે ચોપડા કે રઘુવીર ચૌધરી કે યશવંત શુક્લ કે એક્સવાયઝેડ પાસે ઊતરી પડું છે... એક ટાંગ ઊંચકીને એ

જીર્ણ પૃષ્ઠ પર, નહીં ક્રિયાપદ નહીં લખું, ક્રિયા તો કરી જ છે. ગ્રંથ હાથ-વસ્ત્ર બધું સિક્તસિક્ત -ભીનું ભીનું થઈ ગયું છે.”

વળી બીજા એક નિબંધમાં, “મંદિર જવા કરતાં મૂરતરડીમાં જઈને હાજતનો ખુલાસો કરવો તેને સાચો ધર્મમાનું છું” ‘લઘરો’ સંગ્રહની તેરમી કવિતામાં, “ઉત્સર્ગલીન લઘરાને શિષ્ય સમુદાયે પૂછ્યું: ‘કુળ પ્રયોજન નહીં હૈ જીવન કા ગુરુ?’ હૈ બચ્ચે - ટુ વાઈપ વિથ લેફ્ટ હૈન્ડ એન્ડ ટુ ઈટ વિથ રાઈટ. વોટ મેટર્સ ઈઝ ટુ ઈટ એન્ડ ટુ એક્સક્રિટ.”

ટૂ મચ શિટિંગ એન્ડ ફાટિંગ એટ ટૂ મૅની પ્લેસીઝ, ડોન્ટ યુ થિન્ક?

આભનો ઉમંગ - પ્રકુલ્લ પંડ્યા

પિકનિકમાં આપણે પાંચ વાર ગા'તા
પણ પિકનિકમાં પહોંચ્યા'તા એક વાર...
એક વાર આપણે સાચકલું મહાલ્યા'તા
સાચકલું મહાલ્યા'તા એક વાર...
આંખોએ એક વાર જોયું છે એટલે
મેઘધનુષ્ય મનમાં ચીતરાતું..
સાયું કહું તો આજ આખુંય આભ
મારી ઉપરથી દૂર સરી જાતું...
આભનો ઉમંગ કોઈ મનનો તરંગ થઈ

ઊડતો જોયો છે મેં એક વાર...

એક વાર ઊડે છે જે કોઈ આકાશમાં
એને પાંખોનું ફૂલ ખીલે
જેને ઊડવાનું ફૂલ ખીલે એ માણસને
એવું કોણ હોય જે ન ઝીલે?
ઝીલેલું હોય જેણે આખું આકાશ
એને આખું આકાશ ગમે એક વાર...

બાક્સ પર દીવાશળીને પાંચેક વાર પછાડીએ ત્યારે એક વાર પેટે છે. એવા એક વારનું આ ગીત છે. ક્રિકેટર અરુણ લાલે ડબલ સંચુરી ફટકાર્યા પછી રિપોર્ટરોને

કહ્યું હતું, ‘મને લોકો ક્યારેક પૂછે છે: ક્રિકેટ રમો છો શું કામ? મારો જવાબ છે: મહિનાઓની કસરત, વર્ષોની પ્રેક્ટિસ, આજના જેવા એક દિવસ માટે હોય છે.’

પિકનિક પર જવા તો આપણે પાંચ-સાત વાર નીકળીએ છીએ, પણ પહોંચીએ છીએ એક વાર. પિકનિક એટલે આનંદયાત્રા. પરંપરાના શાયરો જેને મંઝિલ કહે એવું કંઈક. મુકામે પહોંચ્યાનો ઉમંગ કવિના મનમાં ઊગી ગયો છે.

મેઘધનુષ્ય ખીલે ગગનમાં, પણ દેખાય ગૃહે-ગૃહે. દરેક બારી તેની ઉપર પોતાના માપ મુજબની માલિકી નોંધાવવા માંડ. એ પણ મેઘધનુષ્ય આકાશનું થયું છે કે બારીનું થાય? એ તો પળમાં વિખેરાય અને સૌ તેને મનમાં ચીતરતાં

રહી જાય. પછી અંતરમાં ઊપડે સ્મૃતિની ટીસ જે આભને ખંખેરીને પાડે હેઠું. એકક વાર જે આભમાં ઊડી લે તેને ધરતી શેં ભાવે? ગોલોકમાં વિચરનારું ગરુડ ભોંચે ભાંખોડિયાં ભરતું હોય તો કેવું ભૂંડું દેખાય? ઉડ્યનની માયા લાગે તેને 'ઊડવાનું ફૂલ' ઊગી જાય.

રિચાર્ડ બાયે વાર્તા લખી જોનાથાન લિવિંગ્સ્ટન નામના સી-ગલ પંખીની. એ પુસ્તક વિષે એક વિવેચકે કહ્યું: રિચાર્ડ બાય, વિથ ધીસ બુક, ડઝ ટુ થિંગ્સ - હી ગિવ્સ મી ફ્લાઈટ, હી મેક્સ મી યંગ. (રિચાર્ડ બાય આ પુસ્તક વડે બે ચીજ કરે છે. મને ઉડ્યન આપે છે. મને યૌવન આપે છે.)

પિકનિક પોઈન્ટ પર જે પહોંચી જાય છે, એને મળે છે એક જોડ પાંખ, પ્રેમમાં પડેલા ઓકતાવિયો પાઝની ઉક્તિ સાંભળો: વી વર સય અ વંડરકુલ ઇન્વેન્શઃ એન એરોપ્લેન મેડ ઓફ મેન એન્ડ વાઈફ, વિંગ્સ એન્ડ એવીથીંગા... વી હોવર્જ અ લિટલ અબાવ ધ અર્થ, વી ઈવન ફ્લુ અ લિટલ! (અમે બે અજબગજબનું સંશોધન હતાં: પત્નિ-પત્નીનું બનેલું એક વિમાન, પાંખો ને બધું જ... પૃથ્વીથી વેંત અધ્ધર અમે ચક્કરડાં માર્યાં, વચ્ચે થોડુંક ઊડ્યા ય ખરા.).

ભીંત / કાગળ - કમલ વોરા

બે ઊભી લીટી દોરી

બે આડી

વચ્ચોવચ્ચ એક ખુલ્લું બારણું દોર્યું

ખુલ્લા બારણામાંથી બહાર જઈ શકાય

ખુલ્લા બારણામાંથી અંદર આવી શકાય

હું બહાર જવા દોડ્યો

તું અંદર આવવા

સફેદ ભીંત સાથે

હું આ તરફથી અથડાયો

તું પેલી તરફથી

– કમલ વોરા

કમલ વોરા ઘાટકોપરમાં વસતા દવાના વેપારી છે અને તમે તેને જાણતા નથી.
કમલને થયું, લાવને આ ન જાણવા સોંસરો જાઉં. તેણે ભીંતે ચીતર્યો દરવાજો:
આ કવિતા.

મેં ખટખટાવ્યો આગળો, આસ્વાદનો.

એ આવ્યો...કહેતાંકને તમે ઊભા થયા.

ત્યાં તો ટ્રીન ટ્રીન. અલઉ. બોલો બોલો નિમિષભઈ શું હતું. કેટલી ગાંસડી,
પાંચસે? રાજકોટતી વેગન ચડતું અપાવું. હીંડૂ માટે નામ આપો, કોને ખાતે
માંડું?

તમે દરવાજાને બદલે ખાતુ ખોલવામાં રહ્યા, અને કમલભઈ રહ્યા કવિતાને પેલે
પાર, એટલે કે ઘાટકોપર.

કાગળ કહો તો કાગળને ભીંત કહો તો ભીંત. વાણીનો વાંસ લઈને આ દોડ્યો
આવે લેખ, બાજણિયો, બે ગજ ઠેકડો ને ત્રણ ગજ ભીંત . ત્રણ ગજ ઠેકડો તો
ચાર ગજ ભીંત. એમ ચાલ્યા કરે રમત.

પ્રસ્તુત કિવતા એટલે ભાષાનું નામ પાડ્યા વિના, ભાષાના માધ્યમ વડે,
ભાષાની મર્યાદાની વાત વાત સંકુલ નથી. સરળ છે. ઘણી બધી વાતો નથી.
એક છે. એટલે બાલબોધ શૈલી. બારણું ચિતરાયા પછી હરફરની બેતરફી ગતિ
હોવાથી વાપર્યાં પંક્તિજોડકાં:

બહાર જઈ શકાય / અંદર આવી શકાય

બહાર જવા દોડ્યો / અંદર આવવા

આ તરફથી અથડાયો / પેલી તરફથી

કવિતાનો રહસ્યસ્ફોટ આ અર્ધપંક્તિમાં: સફેદ ભીંત સાથે. સફેદ એટલે ઘોળાવેલી ભીંત એમ વિચાર આવે ત્યાં તો અથડાઈ પડે માથું, મથાળા સાથે: ભીંત/કાગળ.અને કાગળે દરવાજો ચીતરવા દોરેલી ઊભી/આડી લીટી એટલે અક્ષરો જ ને?

ભાષા વાટ છે, વાડ પણ. પહોંચાડે છે, રોકેય છે. કમાડ ખોલતું સાહિત્ય સફળ, વાસતું વિફળ. ફૂંચી મળવી દોહ્યલી, તાળાં ઘેરે ઘેર. જેમ કે ‘કંકોતરીને રૂબરૂ મળ્યા તુલ્ય સમજી પધારશોજી’ (ખંભાતી), ‘આપનો અમૂલ્ય મત આપી દેશસેવાની તક બક્ષશો’ (મોટિંસ લોક), ‘ફૂલ ગયું, ફોરમ રહી’ (નવતાલ.)

ક્યાં પાછી પડે છે ભાષા? ગભ્યાનો અર્થ ગળે ઉતારવા ચોક વાપરશો કે ચોકલેટ? દેડકાને 'ડ્રાઉં', ગઘેડાને 'હોંચી' કે મરઘાને 'ફૂકડે ફૂક' બોલતાં મેં તો સાંભળ્યા નથી; તમે? શબ્દકોષ સત્તર સપાટા છોને બોલાવે, સોળ સમજવા હોય તો બરડે ચાબૂક ભણવી પડે.

લેખકોએ યુગે યુગે અફસોસ કર્યો છે પોતાનાં ભુક્ષ ઓજારોનો. રઘુકુળનું વર્ણન હું અલ્પમતિ શું કરવાનો? ટગલી ડાળના ફળ માટે ઠેકતા ઠીંગુની જેમ હાંસીપાત્ર બનીશ. (કાલિદાસ).

તલ્લાક વિના એ પછી નહોતો કોઈ ઈલાજ
ભાષા બહુ છિનાળ હતી, કોણ માનશે? - અદમ ટંકારવી

ટ્રેકમાં કાગળ ભીંત, સર્જકનું સંવેદન અનારકલી. આ જ ગુચ્છમાં આના પછીનું
કાવ્ય છે:

હવે

નક્કી નથી થઈ શકતું.

આ ભીંત છે

કે

કાગળ.

આગલા કાવ્યપર કાન મૂકીને ધ્વનિના સૂક્ષ્મ સ્વરે સાંભળેલી વાત પછીના

કાવ્યમાં કેમ શબ્દના સ્તરે ફરીથી કહેવાઈ?

हवे

नक्की नथी थई शकतुं

आ काव्य हतुं

के

पडघो

पौधों की पीढिया - हरिवंश राय बच्चन

देखा, एक बड़ा बरगड का पेड अडा है:

उसके नीचे हैं

छोटे-छोटे कुछ पौधे-

बडे सुशील-विनम्र

लगे मुजसे यों कहने,

“हम कितने सौभाग्यवान हैं

आसमान से आगी बरसे, पानी बरसे

आंधी दूटे, हमको कोई डिकर नहीं है

एक बडे की वरद छत्रछाया के नीचे

हम अपने दिन बिता रहे हैं,
बड़े सुभी हैं!”

देखा, एक बड़ा बरगड का पेड जडा है;
उसके नीचे हैं
छोटे-छोटे कुछ पौधे-
तने हुये, उँदूड
देखर मुजको गरजे, “हमको योटा रभकर ही
यह बडा बना है;
जन्म अगर हम पहले पाते
तो हम ईसके अग्रज होते,

હમ ઈસકે દાદા કહલાતે, ઈસ પર છાતે.
નહીં વક્ત કા જુલ્મ હમેશા
હમ યોં હી સહતે જાએંગે.
હમ કાંટો કી
આરી ઔર કુલ્હાડી અબ તૈયાર કરેંગે;
ફિર જબ આપ યહાં આયેંગે;
બરગદ કી ડાલી-ડાલી કટતી પાએંગે;
હૂંઠ માત્રયહરહ જાએગા - નંગા - બૂચા,
ઔરનિગલ જાએંગે તબ હમ ઈસે સમૂચા.”

– હરિવંચ રાય બચ્ચન

અંક પહેલો

ઝાડવાં ઝૂલંતાં ઘેઘૂર વડ તણાં
છાંચે છોડ ઉગાડે
બકીઓ આપીને લે ઓવારણાં
આંબલી-પીપળી રમાડે
વાડ રે મળી કે વેલા વિસ્તર્યા
છોડ આશાભર્યા રે
પાય રે લાગ્યા છે વડવાઓને
અનુષ્ઠાન કર્યા રે
“ભજેલા ભગવંત અમે બૂલમાં
માતે મોભ મળ્યો રે

અમેયે ગણાયા હળવાફૂલમાં
 અવતાર ફળ્યો રે”

અંક બીજો

વડ તણું વિશાલ વૃક્ષ
 એ જ છાંય, એ જ છોડ
 પણ વદન બનાવી રુક્ષ
 સંભળાવે મુંહતોડઃ
 આ જ ડોસલાએ
 માયકાંગલા કરી મૂક્યા
 અમારું ડાળ-મૂળ
 ચૂસીસૂચીને વડો થયો

ઢેલું જન્મતે તો એની
છાતી પર છવાઈ જાત
પણ ચૂક્યા
ને આ વડભરત ખડો થયો
એવા વડપણા ઉપરતો
(એની જે કહું તે...)
આ થૂંક્યા!

આ તે કવિતા કે દ્વિઅંકી નાટક? બન્ને અંકમાં તખ્તો, રંગસજ્જા, વેષભૂષા, પાત્રો.
એના એ બદલાય તો માત્ર સંવાદો. દર પેઢીએ વડ નીચે છોડવાં તો ઊગવાનાં

જ. કોઈ વડનાં ઓશિંગણ રહે, કોઈ તેને ભાંડે. રચનાના બેય ખંડમાં સમાન રહેતો છંદ અને પ્રથમ ત્રણ પંક્તિઓનું બેય ખંડમાં પુનરાવર્તન સૂચવે છે કે પેઢીએ પેઢીએ પરિસ્થિતિ સરખી જ રહે છે. બદલાઈ જાય છે પ્રતિભાવ.

આ જ તો જનરેશન ગેપ. વડીલોને સલામત માર્ગદર્શન લાગ્યું તે યુવાનોને અકળાવનારું નિયંત્રણ. માતા શિશુને સ્તનપાન કરાવે એ ક્રિયા નૈસર્ગિક કહેવાય. પણ બાળક છાતીસરસું બીંસાઈને ગૂંગળાઈ મર્યાના દાખલા ક્યાં નથી? બાબાભૈને કેડમાં તેડીને ફરવાની ક્યાં ના છે? પણ તે બારનો થાય પછી પણ? વાચરાથી રાણો થઈ જવાની બીકે દીવા માથે બરણી ઢંકાય? જોરાવર ઝાડ

નીચેની વનસ્પતિ તડકાની તરસી રહી જાય. જે પોષે તે મારે એ જ કુદરતી ક્રમ, ખરું ને કલાપીભાઈ? વૃક્ષે છોડવું છેવટે તો છોડવું જ પડે.

પાંચે પાંદડીસરખીન હોય. લાલકિલ્લાના કારાગારમાંથી જેને નામે નિસાસા નખાય તેય દીકરો, અને અયોધ્યાના કોપભુવનમાંથી જેની પાછળ નિસાસા નખાય, તે પણ.

‘ઢાંકી ઢાંકી પ્રકટ કરવું કાર્ય એ છે કલાનું.’ બચ્ચનજી કલાકાર છે, અતિપ્રકટ થતા નથી. વડ એટલે આ ને છોડ એટલે પેલો, એવા ફોડ પાડતા નથી. સીંદરીને સીધી નથી કરી દેતા, વળી રહેવા દે છે. થોડી કવિતા પોતે રચે છે,

થોડી ભાવકને રચવા દે છે. કટાવના મુક્ત પદ્યમાંવાતચીના સ્વરમાં સમાજની સનાતન સમસ્યા રજૂ કરી દે છે.

કોઈએ કહ્યું છે, પ્રત્યેક પેઢી પોતાના પિતા સાથે ઝઘડો કરે છે અને દાદા સાથે દોસ્તી.

અક્ષરનાદ ઈ-પુસ્તક વિભાગ

અક્ષરનાદ.કોમ

ઈ-પુસ્તક ડાઉનલોડ વિભાગ

અનેક ઈ-પુસ્તકો, એક ક્લિકે ડાઉનલોડ